

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI
ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTI**

**Pedagogika fakulteti
Psixologiya kafedrası
5110900 – Pedagogika hám psixologiya
tálim baǵdarı 4 kurs talabası
Yelubaeva Malika Klıshbay qızı**

PITKERIW QÁNIGELIK JUMISI

**TEMA: “Shańaraq aǵzaları arasında óz-ara múnásebetlerdi
bekkemlewdiń psixologiyalıq ózgeshelikleri”**

Talaba:

M.Yelubaeva

Ilimiy basshı:

Pedagogika pánleri boyınsha
PhD A.Dawkeeva

Kafedra baslıǵı:

Psixologiya pánleri boyınsha
PhD E.Nurımbetova

Kafedranıń 2022-jıl ____ -maydagı májilis qararı menen qorgawǵa ruxsat
berildi (____-sanlı protokol)

Mazmuni

KIRISIW	3
I BAP. SHAÑARAQ AĞZALARI ARASINDA ÓZ-ARA MÚNÁSEBETLERDI PEDAGOGIKA HÁM PSIXOLOGIYA ÁDEBIYATLARDA ÚYRENILIWI	8
1.1. Shıǵıs oyshıllarınıń shañaraqlıq múnásibetler haqqındaǵı pikirleri.....	8
1.2. Shañaraqta múnásebet máselelerin shet el psixologları tájiriybelerinde úyreniliwi.....	21
1.3. Shañaraqta bala tárbiyasınıń áhmiyeti mashqala sıpatında.....	30
1.4. Shañaraqta shaxslarara múnásibetler hám olardıń bala rawajlanıwına tásiiri.....	33
II BAP. SHAÑARAQ AĞZALARI ARASINDAǴI ÓZ-ARA MÚNÁSEBETLERDI EKSPERIMENTAL ÚYRENIW	48
2.1. Shañaraq aǵzaları arasındaǵı múnásebetler psixodiagnostikası.....	48
2.2. T.Liridıń shaxslar aralıq múnásibetlerin diagnostikalaw metodikası.....	58
2.3. “Shañaraqta psixologiyalıq ortalıqtı anıqlaw testi”.....	6
2	
JUWMAQLAW.....	73
PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR.....	75

KIRISIW

Shańaraq hám shańaraqtaǵı múnásibetler, ásirese ata-ana hám perzentlerdiń óz ara baylanısları jámiyette júzege kelgen dáslepki dáwirlerden baslap eń áhmiyetli mashqalalardan biri bolıp kelgen. Jámiyet rawajlanıp barǵan sayın bul mashqalanıń áhmiyeti jánede artıp bara beredi. Sebebi, insanlar tárepinen jetilisken jeńisler usı shańaraq ortasında ata-ana hám perzentler qarım-qatnasları sistemasında basqa hár qanday sotsial institutlar arasındǵı baylanıs sıpatında alıp qaralganda kóbirek ózlestiriledi hám úrip- ádet, dastúrler, ruwxıy miyras sıpatında áwladtan áwladqa ótedi. Sonday eken, ol yamasa bul jámiyet, xalıq, milettiń erki, jemisi kóp tárepten usı múnásibetlerdiń jaǵdayına baylanıslı. Bunıń bolsa shańaraqtaǵı ishki ortanıń hár tárepleme salamat, ruwxıy bekkem bolıwına erisiw lazım.

Ǵárezsizlikke erisken dáslepki jıllardan baslap húkimetimiz tárepinen shańaraq bekkemligin, onda salamat psixologiyalıq ortanıń húkim súriwin támiynlew, salamat áwladtı qalıplestiriw máselesine óz aldına itibar berip kelinbekte. Máselen, Respublikamız kóleminde - 1996 jıl «Balalar jılı», 1998 jıl «Shańaraq» jılı, 1999 jıl «Hayallar» jılı, 2000 jıl «Salamat áwlad» jılı, 2001 jıl «Analar hám balalar» jılı, 2005 jıl «Salamatlıq» jılı, 2014 jıl «Salamat bala» jılı bul jıllardıń dawamı sıpatında 2015 jıldı «Qarıyalardı qádirlaw» jılı dep járiyalanıwı, usıǵan baylanıslı jaratıldı. Mámleket kólemindegi bir qatar qararlardıń qabıl qılınıwı, olardı orınlaw boyınsha kóplegen kesheler ámelge asırılıp atırǵanlıǵı respublikamızda shańaraq bekkemligin támiyinlew, shańaraqta salamat psixologiyalıq orta húkim súriwine erisiw, olarda tariyxıy, áwladlar arasındǵı múnásibetleri maqsetke muwapıq bolıw kerekligi máselelerine óz aldına itibar berilip atırǵanlıǵınan derek beredi. ámelge asırılıp atırǵan kesheler Respublikada shańaraq máselelerine tek mámleket hám jamiyet kóleminde itibar berip ǵana qoymay, bálkim keń ilimiy jámiyetshilik kóz qarasınıń keńeyiwine tiykar boldı.

Búgingi kúnde social ekonomikalıq ómirimizde baqlanıp atırǵan ózgerisler, erisilip atırǵan jeńisler menen bir qatarda shańaraqtaǵı qarım-qatnaslar nátiyjesinde júzege kelip atırǵan qolaysız hádiyseler: ata-ana hám perzentler ortasındaǵı qarım-qatnaslardıń payda bolıwı balalardıń úyden ketip qalıwları, mehribanlıq úylerinde tiri jetimler, perzentleri bola turıp qarıyalar úylerine tapsırılǵan ata-analar sanınıń artıwı, aǵa-ini, apa-sińliler ortasındaǵı urıslardıń bolıwı baqlanbaqta. Ayırım jaǵdaylarda bul jánjeller ayanıshlı aqibetlerge alıp kiyatırǵanlıǵı millettıń etnik, ruwxıylıq ózgesheliklerine jat bolǵan jaǵdaylardıń júz berip atırǵanlıǵı biziń shańaraqlarımızda ata-ana hám perzentler arasındaǵı óz ara múnásibetler ózgesheliklerin arnawlı túrde usınıw zárúrligın júzege keltirdi.

Shańaraqlar arasındaǵı hámde áwladlar arasındaǵı múnásibetler máselelerin úyreniw boyınsha ilimiy tájiriybe isleri sońǵı jıllarda dúnya júzi boyınsha tez pát penen ámelge asırılmaqta. Sonnan, shet el psixolog hám sociolog alımlar Frantsiyada – A.Villi, E. Dyurgeym, P.Jane; Germaniyada- T. Shrayber, Amerikada - K.Byuler, V.Metyuza, Dj.Bruner, S.Xoll, U.Djeyms, D.Cheypi; Shvetsariyada- E.Klapparad hám basqada kóplegen izleniwshiler tárepinen bul tarawda bir qansha isler ámelge asırıldı.

Eski Sovet mámleketinde pedagog, psixolog hám sotsiolog alımlar N.N.Obozov, V.A.Sisenko, A.N.Leontev, Yu.E.Alyoshina, N.I.Gubanov, V.N.Sokolova, G.Ya.Yuzefovitch, D.V.Kolesov, N.V.Silverova, N.N.Tolstix, A.G.Shmelev, T.Kortsev, E.Goffman, V.G.Vlastovskiy, A.V.Baronov, P.F.Lesgaft h.t.basqalar da bul boyınsha belgili islerdi ámelge asırǵan. Bıraq olar tárepinen orınlangan islerdiń hámmesi bizlerdiń milletimizdiń shańaraqlarına tuwra kele bermeydi. Sonıń ushın ózimizdiń shańaraqlarımızdıń ózine say etnik ózgesheliklerin ańlaw búgingi kúnde milliy ózlikti ańlaw hámde qádiriyatlarımızdı úyreniwdiń belgili bólimine aylanıp barmaqta.

Házirgi kúnde bul máselege itibardıń artıp baratırǵanlıǵı ózbek psixolog alımları aldına sheshiliwi lazım bolǵan kóplep mashqalalardı qoymaqta. Bul boyınsha Respublikamız psixolog alımlarınan M.G.Davletshin, B.G.Shoumarov, E.G’oziev, B.R.Qodirov, V.M.Karimova, V.A.Tokareva, Sh.R.Baratov,

T.M.Adizova, R.I.Sunnatova, E.N.Sattarov, N.A.Soginov, Sh.A.Dustmuxammedova, Z.T.Nishanova, F.A.Akramova, Sh.Sh.Juraeva, M.Utepbergenov, R.A.Samarova hám basqalardıń isleri itibarǵa ılayıq. Biraq shańaraq mashqalaların úyreniwge qaratılǵan bir qatar islerdiń bar ekenligine qaramastan, shańaraqtaǵı ata-ana hám perzentler óz-ara qarım-qatnaslarınıń psixologiyalıq kóz qarastan úyreniw boyınsha arnawlı tájiriybe isleri jeterli alıp barılmaǵan. Bunnan basqa bul máselege tiyisli ádebiyatlar basqa tillerden qaraqalpaq tiline kem awdarılǵan hám qollanba sipatında járdem bere alatuǵın qollanbalar joqtıń esabi. Usi sebeplerden kelip shıǵıp biz óz jumısımızdıń **házirgi kúnde aktual mashqala ekenligin kórsetip berdik.**

Pitkeriw qánigelik jumısınıń maqseti: Shańaraq aǵzaları arasında óz-ara múnásibetlerdi bekkemlewdiń psixologiyalıq ózgesheliklerin úyreniw.

Pitkeriw qánigelik jumısınıń predmeti: Shańaraqlıq múnásibetler hám olardı bekkemlewdiń psixologiyalıq ózgeshelikleri

Pitkeriw qánigelik jumısınıń obiekti: Óspirimlik jası dáwiri (11 jastan 14 – 15 jaslar aralıǵı)

Izertlew jumısınıń maqsetinen kelip shıǵıp tómendegishe **wazıypalardı** orınlaymız:

- Ilimiy tema boyınsha ádebiyatlardı úyreniw hám analizlew, maǵlıwmatlar toplaw;

- Shıǵıs oyshıllarınıń shańaraqlıq múnásibetler haqqındaǵı pikirlerin úyreniw

- Shańaraqta múnásibet máselelerin shet el psixologları tájiriybelerinde úyreniliwi

-Shańaraqta shaxslarara múnásibetler hám olardıń bala rawajlanıwına tásirin anıqlaw

- tema boyınsha tiyisli metod hám metodikalardı tańlaw;

- izertlew jumısına juwmaq jazıw.

Pitkeriw qánigelik jumısında tómendegi metodlardan paydalandıq:

– Ata-analar múnásibeti» túrlerin anıqlaw testi. (V.YA.Varga, V.V.Stolin);

- T. Liridiń shaxslar aralıq múnásibetlerin diagnostikalıq metodikası.

Pitkeriw qánigelik jumısımızdın metodologiyalıq tiykarları: psixologiyada sana hám xizmettiń birligi printsipi, shańaraq psixologiyası boyınsha jergilikli hám shet el psixolog alımlarınan M.G.Davletshin, E.G'oziev, V.Karimova, G.B.SHoumarov, G.Andreeva, S.V.Kovalev hám t.b.lardıń táliymatları, Prezidentimiz shıǵarmalarında hám mámleket hújjetleri tiykar qılıp alındı.

Pitkeriw qánigelik jumıstıń teoriyalıq áhmiyeti: pitkeriw qániygelik jumıstan keltirilgen maǵlıwmatlar psixologiyanıń jas ayırmashılıq psixologiyası, balalar psixologiyası, shańaraq psixologiyası, pedagogikalıq psixologiya, social psixologiya, joqarı mektep psixologiyası hám t.b. pánlerin teoriyalıq maǵlıwmat penen tolıqtıradı.

Pitkeriw qánigelik jumısınıń ámeliy áhmiyeti:

Izertlew nátiyjelerinen alınǵan maǵlıwmatlardı tálim mekemeleriniń ámeliyatında qollaw, tálim processinde talabalardıń tálim orınlarına, jámiyetke beyimlesiwine, jámiyetlesiwine járdemlesiwine keń imkan beredi.

Pitkeriw qánigelik jumısınıń dúzilisi:*Pitkeriw qánigelik jumısı* kirisiw, eki bap, 6 paragraf, juwmaqlaw, usinislar, ádebiyatlar diziminen ibarat. *Pitkeriw qánigelik jumısınıń* mazmunı –75 bet jazba tekstte bayan etilgen, paydalanǵan ádebiyatlar dizimi berilgen.

I BAP. SHAÑARAQ AĞZALARINIŇ ARASINDA ÓZ-ARA MÚNÁSEBETLERDİŇ PEDAGOGIKA HÁM PSIXOLOGIYADA ÚYRENILIWI

1.1. Shıǵıs oyshıllarınıń shañaraqlıq múnásibetler haqqındaǵı pikirleri

Social-psixologiyalıq ádebiyatlarda shañaraq-neke múnásibetleri, shañaraqlıq turmıs máseleleri, onıń turaqlılıǵın, ondaǵı múnásibetler bekkemligin hámde parawanlıǵın támiyinlewshi faktorlar, sonıń menen birge, óz-ara múnásibetlerde qarama-qarsılıqlardıń qalıplesiwi hám shañaraq buzılıwınıń kelip shıǵıwı menen baylanıslı mashqalalarǵa baǵıshlanǵan qatar jumıslar bar bolıp, olarda házirgi shañaraqlıq turmıs ushın qımbatlı turmıslıq hám ilimiy juwmaqlar keń jaratılǵan.

Birinshi Prezidentimiz I.A.Karimov ayrıqsha aytıp ótkenindey, «SHıǵısta áyyem-áyyemnen shañaraq muqaddes watan sanalǵan. Hadallıq, ras sózlik, ar-namıs, mehir-áqibet, miynetsúygishlik sıyaqlı barlıq insanıylıq páziyetler, eń aldǵı menen, shañaraqta qalıplesken».

Haqiqattan, shıǵıstıń ullı alımları hám oyshıllarınıń esaplanǵan Abu Nasr Farabiy, Abu Rayhan Beruniy, Abu Alı ibn Sina, Yusuf Has Hajib, Álisher Nawayi, Husayn Voiz Koshifiy, Zahiriddin Muhammad Babur, Rizouddin ibn Faxruddin, Ahmad Danish, Abdulla Avlaniy, Fitrat hám basqalardıń shıǵarmalarında Oraylıq Aziyada jasap atırǵan xalıqlar, tiykarinan, ózbek xalqınıń shañaraqlıq turmısı, ondaǵı óz-ara múnásibetleriniń (ayırıqsha er-hayal) milliy psixologiyalıq ózgeshelikleri, er-hayaldıń burish hám waziypaları, shañaraqtıń turmıs tárizi, tárbiyalıq ortalıǵı hám basqalar haqqında qımbatlı pikirler bar.

SHAñaraqlıq turmıs hám ondaǵı shaxslar aralıq múnásibetler mádeniyatına tán máseleler ullı alımlar Muhammad ibn Ismail Buxariy, At-Termiziy dóretiwshiliginde hámde tasavvuf filosofiyasınıń úlken alımları bolǵan Ahmad Yassaviy, Baxovuddin Naqshband, Najmiddin Kubro tarıqatlarında hám keń jaratılǵan.

SHıǵıs oyshıllarınıń ilimiy-mádeniy miyrasın úyrener ekenmiz, olarda bayan qılınǵan turmıslıq qaǵıydaları, ondaǵı shaxslar aralıq múnásibetler mádeniyatı, perzent kamalatı, erkek penen hayal múnásibeti, insanıylıq páziyetleriniń

qáliplesiwi haqqındaǵı qımbatlı pikirler shıǵıs xalıqları, tiykarınan, ózbek xalqınıń awızeki dóretiwshiligi, eposınıń (ózbek xalıq maqalları, ertekleri, dastanları, ápsanaları, ráwayatları) úzliksiz baylanıslıǵı tiykarında quralǵan ilimiy-mádeniy miyras ekenligin kóremiz.

Ózbek xalqınıń awızeki dóretiwshiligi hám eposlarında mártlik, hadallıq, kemtarlıq, isenim, muhabbatǵa sadaqat, doslıq, ádalatlılıq, miynetsúygishlik, hám pikirilik, arastalıq, gózallıq, aqıllılıq, isenim, húrmet-iqtiram, shańaraq abroyı hám maqtanıshın qorıqlaw, tuwılǵan jayına muhabbat, jaqsılıqqa umtılw, hadal hám pák jasaw ullılǵan. Bul waqıyalıqtı biz Alpamis, Kuntuǵmish, Góruǵlı, Aysulıw, Layli hám Majnun, Yusuf hám Zulayha siyaqlı qatar ózbek xalıq dástanlarınıń qahramanları mısasında kóriwimiz múmkin.

«Áyyemgi eposlarda hayalar menen erkekler teń social orıńǵa iye shaxslar sıpatında sáwlelenedi, hayallar erlerinen qalıspaytuǵın kúshli qılıp súwretlengen».

Súyip turmıs qurıw, muhabbatqa wapadarlıq, shańaraqlıq tatıwlıq sıyaqlı insaniylik ózgeshelikler Orta Aziya xalıqları, tiykarınan, ózbek uriwları hám illetleriniń xarakterli ózgesheligi sıpatında saqlanıp qalǵan.

Málim bolğanınday, muqaddes dinimiz islamda, onıń tiykarǵı derekleri esaplanǵan Quranı Kárim hám Hádislerde hám shańaraqlıq turmıs hám er-hayal múnásibetleriniń barlıq tárepleri haqqında qımbatlı maǵlıwmatlar hám shariy nızamlar jaratılǵan. Islamda bolajaq shańaraqtıń payda bolıwına ayrıqsha itibar berilgen. SHáriat boyınsha nekeden ótiwde tómendegi qaǵıydalarǵa ámel qılıw tiyis bolǵan. 1. Nekeleniwshilardıń óz-ara razılıǵı. 2. Neke jasına tolıw. 3. Nekenı guwalar qatnasıwında dúziw. 4. Kelin ushın qalıń hám mahr tólew. 5. Diniy isenim birligi. 6. Nekeleniwshiler jaqın qarındas bolmaslıǵı. 7. Tabaqa boyınsha teńlik. 8. Nekeden ótiwshileriniń ruwxıy tárepinen salamat bolıwı.

Bul shártlerge ámel qılınıp dúzilgen neke ǵana haqıyqıy esaplanıp, táreplerdi tiyisli huqıq hám májbúriyatlar menen támiyinlengen.

Qurani Karimda shańaraqtaǵı er menen hayaldıń ornı belgilep berilgen. SHariat húkiminshe, er eń aldı menen shańaraqtıń barlıq materiallıq hám ruwxıy táreplerine juwapker, onı shetten bolatuǵın hár qanday xurujlardan qorǵaytuǵın

shaxs. Mine solar ushın hám erkek kisi ushın paziylet esaplanbısh awır-basıqlıq, shańaraq ruwzger tebretywdegi isbilermenlik sıyaqlı sıpatlar barlıǵı sebepli ol shańaraqtıń baslıǵı sanaladı. Jaqsı hayal dıyanatlı, erdiń úyin abbat qılatuǵın hám oǵan bir ómir sadaqatlı bolgan hayallar. Quranı Karimnen er-hayal shańaraqıq múnásibetlerge tán mısallardı kóplep keltiriw múmkin.

Hátte áwladlarımızdıń muqaddas dini esaplangan zardushtiylikte hám neke hám shańaraqıq burish máselesi zárúr ádep-ikramlılıq orında turǵan. Zardushtiylikte kóp hayallıq qatań mán etilgen. Usı waqıtta ómirdi boydaq ótkeriw hám qaralangán. Balaǵatqa jetken qız ata-ana hám jámááttiń rayın pisent qılмай, qasttan turmısqa shıqpay júirse, ol qapqa salınıp, 100 darra keltekleniw menen jazalangán. Eger erkek kisi usı joldı tutsa, oǵan tamǵa basılıp badnam qılıw maqsetinde beline shıńır baylap júriwge májbúr etilgen. Avestoda aytıluwınsha, erkek eń aldı menen úyleniw ushın materiallıq hám ruwxıylyq tárepinen toq hám muqaddas kitabda shańaraq qurıw, jubın halal tańlawda asıqpaslıqqa jol qoymaslıq, ata-analar, úlkenler másláhátine qulaq salıw tiykarında hám dıqqatqa sazawar oylar bar. Sonıń menen birge, onda neke hám talaqtıń (ajralıwdıń) ózine tán ólshemleri birme-bir keltirip ótilgen.

Zardushtiyliktiń ádep-ikramlılıq ólshemleri jıyındısında hayallar máselesine hám ayırıqsha orın berilgen. Zardushtiylikte shańaraq muqaddes sanalganı ushın basqa sebeplere kóre, tiykarınan, igvo, toqmat, er-hayaldıń óz-ara kelispewshiligine, ata-ana menen shıǵısa almaslıq bānesi menen nekeni biykar qılıwǵa jol qoyılmaǵan.

Ulıwma, zardushtiylikte hám, islamda hám nekeden eki tárep teń hám múnásip bolıwı aytıp ótilgen. Neke tártipleri hám turmıslıq tájiriybelerine kóre, kelin hám kúyew nasıl-násebinen, social ornınan, bilim-saviyadan, did-parasatta, ilim-isenimde, múkdarlıqta bir-birlerine teń bolıwı maqul tabılǵan. Sonıń ushın, shıǵıs xalıqlarında jaslardı shańaraqıq turmısqa tayarlawda, olarda birinshi nábette insanıy paziyletler qalıplesken bolıwı, shańaraqtıń muqaddas ekenligi, onı abaylap-asıraw úy bekelerine baylanıslı haqqında áwladlarımızdan bizge

shekem jetip kelgen pandnama hám hikmetnamalarda tárbiyalıq áhmiyetke iye bolǵan qımbatlı násiyatlar gúrriń qılınadı.

Tiykarınan, túrk alımı Yusuf Tavasliy toplaǵan «Hikmetler gáziynesi» degi kelin bolıwshı qızǵa beriletuǵın ana násiyatı kısınıń itibarın ózine tartadı. Onda ana turmısqa shıǵıp atırǵan qızına tómendegilerdi násiyat qıladı: «Balajanım, súyikli qızım, menı jaqsılap tıńla. Násiyat bilmegen úyretedi, bilgenin esine saladı. Allah bergen nızamǵa kóre, turmısqa qádem qoyatuǵın hár bir qız erge, hár bir erkek hayalǵa mútáj boladı. Erkekler hayal ushın, hayallar erkek ushın jaratılǵan. Turmıs bar eken, bul nızamdı hesh kim buza almaydı. Usı sebepli sen tuwılıp ósken hám úlkeygen úyińnen, jayrap-jasnap, oynap-kúlip júrgen jerińnen shıǵıp, óziń bilmeytuǵın, biytanıń úyge barasan. Keleshekte bul úy seniki. Sen erińe sonday xızmet qıl, ul hám saǵan qul bolsın. Sen oǵan jer bolki, ol saǵan aspan bolsın.

Aytqanlarıma ámel qılsań eriń menen gozzal turmıs keshiresizler, baxtiyar hám saadatlı turmıs kóresizler. Bizler hám (hár eki shańaraq biziń hám, erińniń hám shańaraǵı) huzur-halavatda bolamız. Bolmasa eki shańaraqta hám tınıshlıq bolmaydı. Sen óziń hám dozaqta jasaǵanday bolasań.

Qızım, endi saǵan aytatuǵın on úgitime qulaq sal. Bulardı baraqulla yadıńda tut:

1.Qanaat iyesi bol. Óz halıńa shukir qıl. Yaǵnıy, eriń úyge ne alıp kelse, ol gá jeytuǵın, gá kiyetuǵın nárese bolsın, xosh minezlik penen, gozzal ádep penen qabıl qılıp al, erińe raxmet ayt. Baxıtlı turmıs keshiriwdiń bir jolı óz halına shukir etpekdu, halına shukir etpegen óz nápsin tiymaǵan kiside kewil tınıshlıǵı, kewil ráhátı bolmaydı.

2.Kúyewińe boysın, qıl degen jumısların qıl, qılma degenin qılma, yaǵnıy, eriń menen sáwbetleskende, sóyleskende boysınıwshı bolıwdı, onıń sózlerin ádep penen tıńlap orınlawıń seniń sóylewiń qulaq salıwıńnan túsiniń alatuǵın bolsın. Sonda Allah taala sennen xushnud hám úyińiz saadat nurınan janıp turadı.

3. Erińniń kózi túsetuǵın jaylarǵa jaqsı itibar ber yaǵnıy, úydiń ishın, sırtın júdá taza tut, sonday qıl, erińdi kózine bir shirkin jer kórinmesin.

4.Úst-basıńdı taza tut. Eriń tek jaqsı iyisti sezsin, jaman iyis kelmesin. Jaman iyisler eriń kóz aldında seniń abıroyındı túsiredi. Sennen jerkeniwge sebep boladı. Sonı jaqsı bil, tazalıq hám kishiptyllik eń jaqsı nárseler, insan kózine xosh kóriniwshlik solar menen.

5. Awqattı waqtında tayarla. Yaǵnıy awqatlanıw waqtın hesh qashan keshiktirme. Eriń qashan awqatlanıwǵa úyrengeń bolsa, usı waqıtta awqattı tayarla. Ol keliwi menen dárriw dasturxan sal. Sonı jaqsı bil, ashlıq insannıń tez ashıwın keltiredi.

6.Uyqı waqtın, oyanıw waqtın jaqsı bilip al, yaǵnıy, onıń qashan uyqıǵa jatıw waqtı bolsa, ornın tayarlap qoy. Uyqısızlıq insandı qapa etedi. Nervleriniń buzılıwı, qapa adamlardıń ıqtırasın, muhabbatın áste-seykin sóńdiredi.

7. Erińdi malı hám zatına júdá itibarlı bol yaǵnıy, erińdi mal dúnyasın jaqsı saqla, zatların awayla, qorǵa. Onıń mal dúnyası seniki. Erińdi mal dúnyasın zaya qılmaslıq jumıs biliw hám qádirine jetiw demek.

8. Erińniń qarındas hám jaqınlarına húrmet kórset yaǵnıy, erińdi qarındasları hám jaqınlarına húrmet-onıń itibarın qazanıw demek. Olardı húrmet qılıw-erińdi húrmet qılıw demekdur. Bul qádir hám itibar qazanıw.

9.Erińniń sırın basqalarǵa aytpa, erińniń bazı sırların bilgen waqtında ıqtıyat bolıp, onı saqlap, birewlerge aytıp júrme. Eger aytıp qoysań, onıń ǵázebin keltirip qoyasan, isenimin joǵaltasan. Bunda dúzip atırǵan shańaraǵıńız buzıladı.

10. Erińdi dinige tuwrı keletuǵın barlıq buyırıqların orınla. Hesh qashan oǵan boysınbawshı bir háreket bolmasın. Eger bir sonday háreket bolsa, saǵan gine saqlap, aqırı dushpan boladı. ol saǵan dushpanlıq jolın tutsa, sen hám kóp zıyan kóreseń hám qolıńnan hesh nárese kelmeydi».

Kórinip turǵanıday, xalıq awızekı dóretiwshiligi hám diniy ideyalar hámde hikmetnamalar awızekı tárizde áwladdan-áwladqa kóship, sayqallasqan halda saqlanıp kelgen bolsa, xalqımız arasınan jetisip shıqqan danıshpan hám alımlar áne sonday qımbatlı maǵlıwmatlardı xalıq dástúrleri hám qádiriyatlarına tayanǵan halda óz shıǵarmalarında sáwlelendirgen halda ilimiy-mádeniy miyras sıpatında

kelesi áwladlar ushın qaldırǵanlar. Olardan biri jáhán ilim-páni gáziynesine múnásip úles qosqan alım Abu Nasr Farabiy.

Abu Nasr Farabiy jámiyet rawajlanıwı nızamlıqların hám insan kamalatı basqıshların, insanlar jasaw processinde baxıt-saadatqa erisiw jolların óziniń belgili shıǵarması «Fozil odamlar shahri» da bayan etedi. Farabiy aqıl insanlar haqqında sóylep, «Aqıllı dep sonday kisilerge aytiladi, olar paziyletli, ótkir oylawshı, paydalı islerge berilgen, jaman islerden ózlerin shetke alıp júrediler. Bunday kisilerdi aqıl deydiler» degen edi. Alım aqıllar bar jayda hesh qashan mashqalalar hám kelispewshilikler bolmaslıǵına ıshara qıladı. Onıń ideyalarında shańaraqtıń tolıqlıǵı, onda payda bolıp atırǵan salamat ruwxıylıq ortalıǵınıń áhmiyetin sáwlelendiretuǵın pikirler hám bar. «Hár bir insan óz tábiyatı menen sonday dúzilgen, ol jasaw hám joqarı dárejedegi jetiklikke erisiw ushın kóp nárselerge mútáj boladı. Ol bir ózi bunday nárselerdi qolǵa kirite almaydı, olarǵa iye bolıw ushın insanlar jámaátine zárúrlık tuwıladı. Bunday jámaát aǵzalarınń xızmeti bir pútın halda olardıń hár birine jasaw hám jetiklikke erisiw ushın zárúr bolǵan nárselerdi jetkerip beredi» yáki «Adamlarǵa qaraǵanda olardı birlestiriwshi baslawısh tiykar insanıylıq. Haqıyqıy baxıtqa erisiw maqsetinde óz-ara járdem qılıwshı kisilerdi birlestirgen qala (bizińshe, shańaraq) páziyletli qala, baxıtqa erisiw maqsetinde birlesken kisiler jámaáti (bizińshe, shańaraq jámaáti) páziyletli jámaát».

Farabiy kereksiz úrip-ádetlerden (házir hám shańaraqlıq turmısta, er-hayal múnásibetlerde ushıraydı) waz keshiw, baxıt saadatqa erisiw jolları haqqında sonday deydi : «Basshılar (er yaki hayal) jaman ádetlerdi ózinde sáwlelendiriwshi ótmishti hám ózgartiriwi kerek. Ótmishti talaplarına ámel qılıp, onıń keypiyatı saqlansa, turmısta hesh qanday jeńillik, ózgeris hám ósiw hám bolmaydı». Yaki «Baxıt-saadatqa erisiw jolında ne bolsa (bilim, moral, kásip-óner) járdem berse, onı saqlamaq, bekkemlemek, ne zıyanlı bolsa, onı paydalı nársege aylandırıwǵa háreket qılıw tiyis».

Biz izertlewlerimizde úyrenetuǵın mashqala qarasınan qaraytuǵın bolsaq, Farabiydiń insan kamalatı, onıń jámiyettegi, shańaraqtaǵı ornı, jaslardıń kamalatqa

jetiwine tásiiri tuwrısındaǵı pikirleri, insanlar jámaátindegi óz-ara birlik, járdem haqqındaǵı hikmetleri házirgi shańaraqlıq turmıs máselelerin sheshiwde ondaǵı múnásibetlerdi tuwrı jolǵa qoyıwda párawan turmıs keshiriw ushın dásturi ámel bolıp xızmet qıladı.

Abu Rayhan Beruniy óz qarasların sáwlelendiren tutas táliymat jaratpaǵan bolsa-da, biraq ol social máseleler boyınsha óziniń qarasın kópshilik enciklopediyalıq shıǵarmalarında súwretlep beriwge yaki olar júzesinen kritikalıq pikirler aytıwǵa háreket qılǵan. Abu Rayhan Beruniydiń belgili qarasları shańaraqlıq turmıs, shańaraq hám neke, shańaraqlıq qádiriyatları hám onıń aǵzaları ortasındaǵı múnásibetlerge tán. Bunday qaraslardı Beruniy hikmetlerinde de ushıratamız. «Jaqsı minez jaqsılıq belgisi». «Buzıq niyetli hám jaman ádep-ikramlı kisiler ortaǵa kirip alıwı menen jumıs tuwrı bolmaydı». «Teńlik húkim súrgen jayda satqın, aldamsı tásirler, ǵam-qayǵı bolmaydı». Shańaraqlıq múnásibetlerde áne sonday hikmetlerge ámel qılıwımız maqsetke muwapıq. Beruniy Orta Aziya, Áyyemgi Grek hám Hind xalıqları turmısın jaqsı bilgeni ushın olar ámel qılatuǵın úrip-ádetler, qádiriyatlar hám milliy mádeniyatlarınıń ózine tán táreplerin salıstırıp talıqlaydı. Usı talıqlawlar shańaraq-neke, shańaraqtaǵı óz-ara múnásibetlerge hám tán. Tiykarınan, ol shańaraqlardıń «poligamiya» (erkek yaki hayal bir waqıttıń ózinde birewden artıq er yaki hayalǵa iye bolıwına jol qoyılatuǵın neke formasın bildiredi) turı haqqında hám qımbatlı maǵlıwmatlardı keltiredi. Mısalı, qubla Hindistan mádeniyatında erkekler biologiyalıq qarasınan atalıqtı ornataw menen qızıqpaǵanlar. Olarda balaǵa atalıq súwretin ámelge asırıw waqtında oqlı oq jaydı eki qabat hayalǵa tántáneli ráwishte bergen erkek balanıń atası esaplanǵan. Eger keyin ala basqa bir erkek balaga atalıq qılıwdı qálep qalmasa, bul súwret hayaldıń náwbettegi eki qabatlıǵında qaytalanǵan. Bul maǵlıwmatlar izleniwshilerge sotsial tariyxiy rawajlanıw dawamında shańaraqlıq turmıstıń qalıplesiwi, shańaraq-neke múnásibetleriniń turaqlasıwı hám monogamiya shańaraq turiniń kelip shıǵıwı tariyxi haqqında ilimiy oylawlar qalıplesiwine járdem beredi.

Beruniy qaraslarında shańaraqlıq múnásibetler turaqlılıǵınıń jetekshi faktorları aqıllılıq hám miynetsúygishliktiń áhmiyeti haqqında da qımbatlı pikirler bar».

Belgili wazıypalardı orınlaw zárúrlıǵı insan xızmetiniń bir ómirge jasaw qaǵıydası. Insanniń qádir-qımbatı óz wazıypasın aǵla dárejede orınlawdan, sonıń ushın da insanniń eń tiykarǵı wazıypası hám ornı miynet penen belgilenedi. İnsan óz qálewine miynet arqalı erisken».

Usı mashqalaǵa tán pikirler Abu Alı ibn Sinanıń «Donıshnoma», «Risolai ishq», «Tib qonunları», «Uy xojalıǵı» sıyaqlı qatar shıǵarmaları Oraylıq Aziya xalıqları ádep-ikramlılıq, tárbiya psixologiyası, filosofiya hám medicina áleminde ayırıqsha orın tutadı. Ibn Sina shańaraqlı múnásibetleriniń túrli hám zárúr táreplerin kórseter eken, eń aldǵı menen shańaraq baslıǵı –erdiń juwapkershiligi wazıypalarına itibarın qaratadı. Onıń pikirinshe, birinshi náwbette er shanaraqtaǵı tárbiyalıq jumıslarǵa tán hám teoriyalıq, hám ámeliy maǵlıwmatlarǵa iye bolıwı shárt. Sonda ǵana, ol haqıqıy shańaraq baslıǵı bola aladı. Er-hayal múnásibeti teńlik, birlik hám óz-ara húrmet tiykarında qurılıwı haqqında toqtalıp, «Erkek kisi shańaraq baslıǵı, ol shańaraqtıń barlıq zárúrliklerin qanaatlandırıwı tiyis, bul onıń birlemshi wazıypası. Hayal erkekti jaqsı, múnásip joldası hám bala tárbiyası barısında eń jaqsı hám járdemshi» dep jazadı Ibn Sina.

Ibn Sina shańaraqlıq múnásibetler shańaraqtaǵı tatıwlıq, mehir-áqibet, shańaraq maqtanıshı hám shanı kóp tárepinen hayallarǵa hám baylanıslı ekenligi haqqında jazǵan. Tiykarınan, «SHAńaraq xojalıǵı» shıǵarmasında hayallar moraldı eń maqul, joqarı insanıy páziyetlerge iye bolıwları tiyis, dep jazadı. Usı shıǵarmanıń «Hayallardıń jaqsı páziyetleri haqqında» atlı bóliminde olardıń tómendegi páziyetleri bayan qılınadı : hayal aqlıy jaqtan dana, uyalshaq, iybeli, úlgili bolıp, kóp sóylemesligi tiyis, ol kúyewine boysınıwı, onı súyiwi, perzentler tuwıp, bárqulla hadal, pák, tuwrı sóz, kemtar bolıw kerek, ınjıq bolmaslıǵı, óz ar namısın hám abıroyın tókpewi tiyis, ol hesh qashan kúyewine toymaslıq, unamsız sezimin kórsetpesligi, óz islerin jaqsı, óz waqtında orınlap, shańaraqtıń materiallıq baylıqların únemlep jumsawı tiyis, óz minez-qulqı menen óz kúyewiniń qálbinde qayǵırıw sezimine orın qaldırmawı kerek («Ibn Sina va tádbiri mánzil»).

Oyshıl alımnıń salamatlıqtı saqlawǵa tán shıǵarmalarında jınısıy baylanıslardıń ólshemleri, oǵan qatań ámel qılıw, jınısıy múnásibetlerde

ózeriwdiń sebepleri, olardı jolǵa qoyıw ilájları haqqında hám qımbatlı kórsetpeler berilgen. Onıń pikirinshe, er-hayal olardı yadta tutıwı hám oǵan ámel qılıwı shańaraqlıq múnásibetler turaqlılıǵına jaqsı tásir kórsetedi. Sonıń menen birge, Ibn Sino «Kito bush-shifo» shıǵarmasında shańaraq krizisi hám buzılıwına sebep bolatuǵın faktorlardı hám kórsetip ótken. Bularǵa :

1. Egerde er hám hayallıqtan perzent dúnyaǵa kelmegen bolsa;
2. Egerde hayal erine qıyanat qılıp, onıń itibarin tómendetse;
3. Hayal kisi tárbiyasız bolsa, tárbiya alıwın qálemese;
4. Er hám hayal bir-birlerine jaqpaytuǵın tábiyatlı bolsa.

Kórinip turıptı, Ibn Sina shıǵarmalarında shańaraq-neke hám shańaraqlıq turmista er-hayal múnásibetlerin ibratlı mısallar tiykarında jarıtıwǵa hámde hayallar ornı ondaǵı múnásibetlerde zárúr orın tutıwın tiykarlap bergen.

Kaykavus qálemine tán «Qabusnama» shıǵarması (1082 - 1083 jıllarda jazılǵan) shıǵıs xalıqları arasında málim hám belgili. Qabusnamada qatar ibratlı hám turmıslıq pándiw-násiyatlar menen birgelikte «Muhabbat hám onıń ádetleri zikrida», «Hayal almaq zikrida» hám qımbatlı maǵlıwmatlar berilgen. «Ey, farzand, to kishining tábi latıf bolmagunsha oshıq bolmaǵusidir, nedinkim ishq beshak tábi latıflikdan paydo bolur. Har narsaki tábi latıflikdan paydo bolsa, ul beshak latıf bolur». Bul jerde insanniń qálbi taza, pák hám ádep-ikramlılıq tárepinen joqarı bolsa, onıń kewli, sipat hám páziyetleri hám, sezimlik keshirmeleri hám taza hám shıraylı bolıwına ishara qılınǵan. «Bas, eger ashıq bolsań sonday kisi bol, ol mashuqalıqqa ılayıq bolsın». Bunda bolajaq er-hayaldıń nekesine shekem dáwirinde bir-birin kórip-bilip, sınap mashuqanıń aqıl, azada, únemli, sárenjam-sarishte, bala tárbiyasın, úy-ruwzger jumısların ornına qoyatuǵın kemtar hám erine sadaqatlı bolıwı názerde tutıladı.

«Ey, perzent, eger hayal almaq tileseń, óz húrmetińdi jaqsı saqlaǵıl. Mal áziz bolsa hám hayal hám perzentindi darıq tutma. Bıraq hayaldı pák dil, perzentti parmanbardar hám mehriban tutgıl. Bul is seniń qolıńdadır». Bul orında hayalǵa tán múnásibette bolıw erdiń ıqtıyarında ekenligi eskertirilgen.

«Hayal talap qılsań, hayaldı malın talap qılmaǵıl, hayal pák nixod (taza tábiyat hám pák dil) bolsın. Kadbonu (úy biykesi hám issheñ hayal) erine dos bolǵay. Hayol, taqvadar, tili qısqa, maldı jaqsı saqlawshı bolsın. Debdurlarkı, jaqsı hayal eriniń hám ómiriniń ráhátı bolur». Bunda bolǵısı turmıs ortaǵın tanlawda eriniń aldındaǵı juwapkershilik hám látif hayal bolıwǵa tán páziyetler bayan qılınǵan.

«Eger sen hayalıńa qızǵanshaqlıq qılmasań, ol saǵan shın kewli menen múnásibette bolur. Ol saǵan ata-anań hám perzentlerińnen de jaqınaraq bolar hám saǵan onnan dosıraq insan tabılmas. Eger oǵan ğayrıtabiiy

(qızǵanısh) kórsetseńiz, saǵan mın dushpannan dushpan artıq bolar hám biygana dushpannan hazar qılsa bolur, biraq onnan hazar qılıp bolmas». Bunda er-hayaldıń óz-ara múnásibetlerin qarama-qarsılıqlarınıń qalıplesiwine alıp keliwshi sebepler hám faktorlar haqqında sóz beredi.

Yusuf Has Hajibtiń belgili shıǵarması «Qutadǵu bilig» («Baxt-saadatqa jollawshı bilim»)te er yaki hayal tanlawda onıń qaysı sıpat hám páziyetlerine itibar beriw zárúrliǵı, insan shaxsına tán ózgeshelikleriniń shańaraqlıq turmısın basqarıwdaǵı ornı hám áhmiyeti, er-hayal múnásibetleriniń ólshemleri, párawan turmıs keshiriwdıń zárúr shártleri haqqında qımbatlı pikirler ayılǵan, olar házirgi shańaraq turmısı hám er-hayal múnásibetleri ushın da áhmiyetli. SHıǵarmada «Sen hayal alsań, ózińnen tómengin al, zatı jaqsı bolsın, uyatlı, ar namıslı, pákizesin qále».

«Juzi shırayın qálemes, minezi jaqsısın qálese, minez-qulqı jaqsı bolsa, seniń júzińdi jarıtadı. Minez-qulqı jaqsı bolsa, ol tolıq boladı. Minez-qulqı tuwrı bolsa, júdá múnásip boladı, hayal shırayı minezi, bunı bilgen biledi».

«Eger jaqsı ándiysheli hayal tabıwǵa miyassar bolsań, qoldan berme (dárhál al). Kisi ándiysheli, pákize bolsa, onday insan taza boladı. Sen hayaldıń ándiysheli-aqıllısın qale, ándiysheli, aqıllı hayal tabılsa-parasat, ándiyshe, baylıq, shıray, násil-násep jám boladı. Sen hayaldı qádirlı tut, ne sorasa tayar et».

Egerde hayal menen bir qatarda er de bilimdan, parasatlı, aqıllı, ziyrek bolıwı, shańaraq tártibin saqlaw hám onı juritiwde tártipli (tártip ornalıwshı), onı baqlap

barıwı kerekligi, shańaraqtıń ekonomikalıq tárepinen tolıqlıǵın támiyinlewshi, hayalına hám perzentlerine mehriban, jaqsı qarım-qatnasta, tuwrı sóz bolıwı ushın párawanlıǵı hám turaqlılıǵın támiyinlewshi zárúr faktor ekenligi ayrıqsha aytıp ótilgen.

Álisher Nawayı «Mahbul ul qulub», yaǵnıy «qalblar sevgilisi» hám «Vaqfiya» shıǵarmalarında shańaraqlıq turmıs penen baylanıslı erkek hám hayaldıń wazıypaları, minnetleri, óz-ara múnásibet-sóylesiw mádeniyatı, olardıń muwapıqlıǵı hám muwapıq emesligi, onıń áqibetleri haqqında qımbatlı násiyat hám maǵlıwmatlardı jazıp qaldırǵan. Tiykarınan, Álisher Nawayı «Mahbul ul qulub» shıǵarmasınıń «Úylengenlik hám hayallar tuwrısında» ǵı 37 faslda hayaldıń paziyletleri hám onıń shańaraқтаǵı ornı haqqında tómendegilerdi jazadı:

«Erkek penen hayal bir-birine say tusse, ortada baylıq hám tártiplilik boladı, úy bezegi onnan hám úylengeniniń (erkektiń) tınıshlıǵı onnan.

SHırayı bolsa, kewline jaǵımlı bolar, jaqsılıǵı bolsa, jan azıǵı. Aqıllı bolsa, turmıs tártipli hám ruwzgershilikke kerek jaraǵı tártipli hám sáránjemli boladı. Sonday ómirlik joldası bolsa-ǵam-táshwishte sırlas hám dám bolar, sırlı hám jasırın dárt hám máshaqatta birge bolar. Turmıstan hám japa jetse, hásiretten ol da aspannan hár bir bále kelse, kómek al. Kewliń ǵamınan ol ǵam shegedi.

Nasaz jup úy ushın ashıq hám jasırın qorqınıshlı kesellik. Uyatsız bolsa, kewil onnan azarlanadı, jaramas bolsa, ruwx onnan azap tartadı. Tili jaman bolsa kúyewiniń kewli jaralanadı, jaman islik bolsa, erkek júz qaralıq keledi. Mayxor bolsa, úy abadanlıǵı joǵaladı hám buzıq bolsa úy ishi wayrangershilikke aylanadı».

Álisher Nawayı usı shıǵarmasında (11-bóleginde) hár bir kisi ushın zárúr bolǵan jaqsı peyiller hám jaman ózgeshelikler tuwrısında qanaat, sabır, ádep, muhabbat, wapa, haya, jumsaq kewillilik hám bir qatar jaman illetler tuwrısında qımbatlı másláhátlar beredi.

Álisher Nawayınıń pikirlerin psixologiyalıq kóz-qarasınan talıqlaytuǵın bolsaq, usı zamanlarda hám, házir hám jigit hám qızlardıń ózlerine hár tárepleme say turmıs ortaқ tańlawı, olarda zárúr sıpat hám paziyletler barlıǵı shańaraqtıń

baxtı hám párwánlıǵı. Bir-birine múnásip emes erkek yaqı hayal shańaraqtıń krizisi.

Óz dáwiriniń jetik ulaması Rizouddin ibn Faxruddin erkek-hayal múnásibetleriniń tazalıǵı qadar zárúr áhmiyetke iye bolıwın aytıp ótken halda bul máselege sonday jantasadı. «Gozzal qarım-qatnasta bolmaq islam shariatınıń birinshi qaǵıydalarınan. Gozzal qarım-qatnaslıqtıń eń tiykarǵı bólegi hayal menen bolajaq qarım-qatnas. Qurarı Karim hayallar menen gozzal mushoirat etiwge buyırǵan. Bunday qarım-qatnas etiwshi erkektiń dúnyası tuwrı, aqırei ráhát bolur.

SHAńaraqlıq turmıs hám ondaǵı múnásibetler babında Ahmad Danishtıń qarasları ayrıqsha itibarǵa ılayıq. Ol óziniń «Nodir voqealar» shıǵarmasında shańaraqlıq turmıstıń túrli tarawları, tiykarınan neke ádepleri, úyleniw shártleri, muhabbat hám súyisgenlerdiń ádebi, qáynene-kelin nızaları, perzentlerge wásiyat, kásip-ónerleriniń paydası haqqında qımbatlı pikirlerdi bayan etken. Onıń pikirinshe, hár bir insan belgili jasqa jetkennen keyin onda uyleniw hám shańaraq qurıwǵa zárúrlık payda boladı. Bul dáwirge kelip insan shańaraq-neke múnásibetleri, shańaraqlıq turmıs quwanışları hám táshiwishlerinen xabarsız, shańaraqlıq baxıt, perzent tárbiyası, erkek-hayallıq hám ata-analıq burışların túsiniw jetkenidur. Ahmad Danish úyleniw shártlerine usı dáwir ushın tán bolǵan ózgesheligi turmıs qurıwshılardıń qanday da bir kásip iyesi ekenligin, úy-jay iyesi bolıwın, shańaraq hám shańaraqlıq turmıs máselelerin iyelep alǵanlıqların názerde tutadı. Usı dáwirge tán úyleniw shártleri (qız tárepinen qoyılǵan) jańa shańaraqtıń párawanlıǵı, tolıqlıǵın támiyinleytuǵın faktorlardan esaplangan.

Ahmad Danish usı dáwirdegi úyleniwdiń maqseti hám motivi ózine tánligi, soǵan qaramay, hayallardıń hám erkeklerden izzet nápsi barlıǵı, olar ózlerin erkeklerden kem tutpaslıǵı, sonıń ushın olardıń haq-huqıqların qorgaw zárúrligin aytıp ótedi. Ahmad Danishtıń qaraslarında hám shańaraqtıń baxtı, shańaraq párawanlıǵı onıń bekkem hám turaqlılıǵı hayalına, onıń ádep-ikramlılıq hám ruwxıylıq kámalatına baylanıslı.

XX ásir Turkistan jadidshiliginiń úlken wakillerinen biri Abdurauf Fitrat «SHAńaraq» atlı shıǵarmasında perzentler tárbiyası, qızlar hám ilim alıw kerekligi

hám bul tarawda ata-ananıń wazıypaları, úyleniw hám úylenbeslik, úyleniwde qanday hayal tanlaw tiyis, bolajaq er-hayal birinshi náwbette nelerge itibar beriwi tiyisligi, er-hayaldıń qanday jasawları tiykarında shańaraqtıń maishatı hám mekemesi, erkek hayalǵa tán sıpat hám páziyetler tuwrısında turmıslıq maǵlıwmtalarǵa tayanıp aldınǵı ideyalardı aldınǵa súredi. Ol «millet táǵdiri mine usı millet wákilleri jasaǵan shańaraqtıń halatına baylanıslı, qay jerde shańaraq múnásibeti kúshli tártipke tayansa, mámleket hám millet usı kúshli hám tártipli boladı», dep jazadı.

Fitrat usı shıǵarmasınıń úyleniwde qanday hayal tanlaw tiyisligi temasında «Erkek-hayal qıyınshılıǵınan ibarat bolǵan turmıs saparında birge bolıp, fizikalıq hám psixologiyalıq tınıshlıqqa sherik, insaniylik wazıypalardı orınlawda járdemshi, qayǵı hám úmitsizlik waqıtlarında ǵamxor, opadar hám baxıtlı waqıtlarında bir-birlerine hamdárt bolıwları tiyis. Sonday eken, olar álbette, eń ald menen, bir-birlerin kamalı dıqqat hám tájiriye júzesinen imtixan qılıwları zárúr. Hayal erkek halında hám jigit qız áwhalında jaqsı ǵana xabardar bolıp, keyin turmıs qurıwları tiyis dep eskertiledi. Fitrattıń pikirinshe, úyleniw ushın jáne tórt nársege ayırıqsha itibar beriwi tiyis: mal, nasap, shıray hám iyman-isenim. «Úyleniw ármanında bolǵan erkek penen hayaldıń mal (baylıq)ları hám násepleri bir qıylı bolıwı tiyis. Erkek penen hayal bir-birilerine teń bolmasa, turmısın mudam azapqa qoyadı».

SHıǵıs oyshıllarınıń ruwxıyılıq miyrasında bunday mısallardı kóplep dawam ettiriw múmkin. kórinip turıptı, shańaraq turaqlılıǵına shaxslar aralıq múnásibetler tási máselesine shıǵıs oyshılları hám aǵartıwshı zıyalıları ayırıqsha itibar menen qaraǵanlar. Olardıń shıǵarmalarında shańaraqtıń muqaddesligi, onıń jámiyet turmısında tutqan ornı, shańaraq muqaddesligin belgilewshi zárúr milliy-mádeniy hám milliy-psixologiyalıq faktorlar kórsetip ótilgen.

Ayırıqsha, shańaraqtıń tiykarın qurawshı erkek hám hayalǵa tán sıpat hám páziyetlerdiń qalıplesken bolıwı, olar shańaraqlıq juwapkershilik hám wazıypalardı sadaqat penen orınlawları, bir-birine mehriban hám keshirimliligi eń zárúr qádiriyat sıpatında ardaqlanadı.

SHAńaraq turaqlılıǵın belgilewshi shaxslar aralıq múnásibetler tásirine tán qımbatlı maǵlıwmatlar házirgi shańaraqlıq turmıs hám onıń turaqlılıǵın támiyinlewde hám zárúr áhmiyetke iye boladı.

1.2. Shańaraqta múnásebet máselelerin shet el psixologları tájiriybelerinde úyreniliwi

Shańaraq jámiyetlik institut mártebesindegi iskerliginiń obiektiv nızamlıqların, shańaraq-neke hámde tuwısqanlıq múnásibetleriniń mexanizmleri hám turmıs tárizine tiyisli konkret jaǵdaylarda shańaraq aǵzaları jámiyetlik mineziniń payda bolıwın úyrenedi. Jámiyetlik psixologiyanıń ámeliy tarawı sıpatında ol nekege tiyisli ustanovkalardı, shańaraq aǵzaları arasındaqı múnásibetlerdiń-mexribanlıq, ǵamxorlıq, awızbirshilik, boysınıw, jetekshilik sıyaqlı ózine tán qırların, shańaraqlıq roller bólistiriliwi hám óz ara tásirdiń jınısqa tiyisli nızamlıqların, ata-ana hám perzentler, jaqın tuwısqanlar arasındaqı sezim-emocional baylanıslıqtı, shańaraqta úy-ruwzıgershiligin júritiw hám turmıs tárizin shólkemlestiriwge baylanıslı bolǵan psixologiyalıq processlerdiń keshiwin izertleydi, úyrenedi. Shańaraqlıq ómir psixologiyası, sonday-aq insanlardıń óz ara birigiwi, birgelikte jaqsı niyet penen shańaraq-xojalıq bolıwı, awızbirshilikte ómir keshiriwlerin úyrenetuǵın pán esaplanadı. Hár bir shańaraq konkret dáwir, waqıt, zaman hám mákanda bar bolǵanlıǵı sebepli, ol áwladlar ara baylanıslılıq, ruwxıy miyras, milliy úrp-ádetlerdi saqlaytuǵın tabılmas insanıylıq awqam esaplanadı. Usı institut bolǵanı sebepli, hár bir millet, ellat hám xalıqlardıń tabılmas úrp-ádetleri ásirlerden beri saqlanıp kelmekte. Ulıwma neke dep atalatuǵın qádiriyattıń bar ekenligi hám oǵan áwladlardıń iseniwi de shańaraqtıń áhmiyetli wazıypası esaplanadı.

Jámiyetlik psixologiya shańaraq psixologiyasın úyrengende, oǵan jámiyettiń bir buwını, kishi jámiyetlik gruppası sıpatında qaraydı. Sol sebepli konkret izleniwlerde onıń payda bolıwı, bar ekenligine tiykar bolatuǵın ámellerdi hám tamamlanıwı menen baylanıslı jaǵdaylarǵa itibar qaratadı. Shańaraq aǵzaları arasındaqı múnásibetler bir qarasta emocional sezimlerde tiykarlanganǵa uqsasa da, negizinde bir insanıń ekinshisine kewil qoyıwı, tańlawı, birgelikte ómir

keshiriw processı jámiyetlik-psixologiyalıq nızamlıqlarǵa tolıq boysınadı. Ayırım alımlar, máselen, francuz izertlewshisi Le Ple óz waqtında shańaraqta sap psixologiyalıq nızamlıqlardan tısqarı, xojalıqtı basqarıw, perzentler sanı hám quramına kóre shańaraq byudjetiniń ózgeriwlerin inabatqa alıp, onı jámiyetlik ekonomikalıq nızamlılıqlar mákanı dep atawdı da usınıs etken. Onıń pikirinshe, shańaraqlıq óz ara múnásibetler ózgeriwshen bolıp, olar zaman hám dáwir tásirinde, shańaraq aǵzalarınıń sanı hám sıpatına baylanıslı tárizde tınımsız sıpat ózgeriwlerin bastan keshiriwin, hátteki, erli-zayıp arasındaqı kúndelikli múnásibetler jıllar ótiwi, jámiyetlik normaları, mádeniyattıń rawajı yaqı ruwxıyatınıń hálisirewiniń tásiiri astında basqasha tús alıwı múmkin ekenligi, ata-ana - bala múnásibetleri dizimi, bunda hátteki, ákeniń avtoriteti de ózgerip barıwı, jaqın tuwısqanlar arasındaqı psixologiyalıq aralıqlar jıllar ótiwi menen uzaqlasıp ketiwin aytadı.

Shet el mámleketlerinde shańaraqlıq múnásibetlerge qızıǵıwshılıq ótken ásirdeń baslarında keskin ózgerdi. Ataqlı izertlewshi alımlar U.Jems, Ch.Kuli, U.Tomas, F.Znanetskiy, J.Piaje, Z.Freyd sıyaqlılar shańaraqta júz beretuǵın shaxslar arasındaqı júz beretuǵın múnásibetlerdiń xarakterine ayrıqsha itibar berip, bir shaxstıń basqa bir shaxs tásirinde qanday etip, óziniń sıpatların rawajlandırıwı, ózgertiwi, tárbiyalanıwı sıyaqlı bir qatar máselelerdi úyrenedi. Nátiyjede, bunday alıp barılıp atırǵan ilmiy izertlewler hám onda qollanılatıǵın usıllardıń tabılmas ekenligin aytıp, ámel qılıwı zárúr bolǵan ádep normaları haqqında da pikir júrgizgen. Máselen, amerikalıq sociolog R.Xill hám basqalar shańaraq hám neke máselesin úyreniwdiń mashaqatlı jumıs ekenligin aytıp, usıllardı tańlaw hám respondentler menen islegende tómendegi ámellerdi esapqa alıw maqsetke muwapıq ekenligi haqqında jazǵan:

- Izertlew ushın sonday metodikalardı, izleniw quralların tabıw zárúr, sonday-aq respondentlerge múrajaát etkende, shańaraqlıq ómirge zıyan tiymesin, izertlewshi ketkennen keyin, erli-zayıp múnásibetleri buzılmasın;

- Izertlewde shańaraq aǵzalarınıń qatnasıwı esapqa alınsa, usı process olardıń óz ara múnásibetlerine, bálkim psixologiyalıq jaǵdayları hám keypiyatlarına da

jaman tásir etpesin;

Izertlewshi de tiri insan bolǵanlıǵı sebepli, onıń shańaraqqa kirip keliwi, úydegi turmıs tárizine, ádetler, óz ara jınıslıq baylanıslarına zıyan keltirmesin. Sonday-aq, bǎrshemiz ushın júdá jaqın hám tanıstay bolǵan shańaraq hám neke máseleleri menen shuǵıllanǵan alımlarǵa, shańaraq psixologi yaqi pedagogi bolıp belsendilik júritiwshilerge sırttan baqlawshılar olardıń jumısın ańsattay kóredi. Biraq, tilekke qarsı onday emes, sebebi, mektepte tálim alıp atırǵan balanıń minez-qulqı haqqında ata-anası menen sáwbetlesiwde ańsat emes, ata-anası jumıstan sharshap kelgennen keyin, úyinde birinshiden, balasınıń oqıtıwshısın kútpeydi, qalaberse, miymandos, jaqsı insan bolsa da oqıtıwshısınıń kútilmegende tosattan keliwinen qorqıp, nariyzalıq penen, “balam haqqında ne aytar eken” degen gúman bolıwı tábiyiy.

Amerikalıq izertlewshi *Devid Mayers*¹ jınıs, genler hám mádeniyat máselelerin úyrenen eken, genderdi – erkeklik hám hayallıq qásiyetlerin sıpatlawshı túsinik sıpatında, *Paludidan* parıqlı, jınısıy ayırmashılıqlardı úyreniw hayal-qızlardıń erkeklerge qaraǵanda bir qansha máselelerde ústinlikke iye ekenligin ayırıqsha atap ótedi. Onıń pikirinshe, hayallardaǵı basqınshılıq, agressiyanıń azlıǵı, ózgelerge ǵamxorlıq hám ózgelerdiń táshwishlerine biyparıq bola almawı, olardıń jámiyette tutqan ornın belgilewi múmkin. Ásirese hayallar, basqa izertlewshilerdin pikirinshe, insanlar menen bolatuǵın múnásibetlerde jıllılıq, jaqınlıq tárepdarlırınan esaplanadı. (*Nantsy Chodorow, Jean Baker Miller, Corol Gillbgan* hám basqalar).

Izertlewshilerdiń aytıwınsha, jınısıy ayırmashılıqlar jaslıq waqıtlarına baslap kórine baslaydı. Ul balalar, mäselen, jaslayınan erkinlikke intılsa, qız balalar óz ara baylanıslıqqa, kimler menendur birge bolıwǵa intıladı. Eger ul bala kóbirek kópshilik qatnasatuǵın oynıları abzal kórip, kóshege shıqsa, qızlar kishi teńlesleri menen oynawdı, oynı barısında da bir-birine járdem kórsetiwge, túsiniwge intiledi, agressiya olardıń sáwbetinde kem boladı (*Lever, 1978*).

Insan úlkeygen sayın jınısıy ayırmashılıqlardıń kózge túsiwi keńeyip baradı.

¹*Майерс Д.* Социальная психология. Интенсивный курс. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 512 с.

Bunday izertlewlerde shet elde, Rossiyada hám BMSH mámleketlerinde de kóplep ótkerilgen. Olarda hayal-qızlardıń omirlik joldaslarınan parıqlı júdá kóp tárepleri ajratılıp, olardıń sırtqı jámiyetlik ortalıqqa múnásibetleri– ózgeler menen sáwbetke intiliwleri, sóylesiwde ózine tán taktikağa iye ekenligi sıyaqlı onlağan jónelisler eksperimentlerde dáliyllendi. Máselen, *Eagly hám Johnson* (1990) izleniwlerinde adamlar menen sóylesiwde erkekler kóbirek avtoritetlikti, hayal-qızlar bolsa demokratızmdı kórsetiwın dáliyllegen. Basqarıwda erkeklerge doq urıp, direktiv tolqında basqarıw, qararlar qabıl qılıw maqul bolsa, hayallarğa – “komanda, jámaát ruwxı” menen jámiyetshi lider bolıw ańsatıraq.

Rossi (1990) izertlewleri shańaraqqa salıstırmalı gender ustanovkalarına baǵıshlangan bolıp, hayallar-ana, ajapa, qız hám apa túsiginde shańaraq bul bir pútinlik, birlik rámsi ekenligi hám sonıń ushın da tiykarınan waqıtların perzentlerine, ásirese, olar mektepke shekemgi jasta bolǵan waqıtlarında da qartayǵan insanlarǵa baǵıshlanıwı múmkinligi úyrenilgen. Tuwılǵan kúnlerge de hayallar kúyewlerinen parıqlı kóbirek sawǵa-sálem, otkritkalar satıp alıwı, bul islerge biymálel pul sarıplay beriwi múmkin. Foto súwretlerge qarap, ózin-ózi bahalaw wazıypası berilgende, hayallar ózlerin shańaraq aǵzaları sheńberinde sáwlelengen foto súwretlerde ayrıqsha mehir hám juwapkershilik penen súwretley alǵan. Yaǵnıy shańaraqqa salıstırmalı ustanovka hayal-qızlarda hámıyshe unamlı obrazǵa iye.

Alımlarımız óz izertlew jumıslarında oqıwshılar aldına tómendegishe soraw qoyǵan; shańaraqta ata-anası menen qarım-qatnas dúziwinde jas óspirimniń social-statusınıń tutqan ornına sıpatlama beriwi. Bul sorawdıń juwaplar variantları bir neshe túrli bolıp, bunda ata-anası balasınıń óz pikirine iye bolıwına túrlishe qarım-qatnasta bolatuǵınlıǵın kóresetken. «Ata-anam meniń óz pikirime iye bolıwımdı hurmetleydi» degen juwaplar variantında ata-ana hám jas óspirim arasında teń huqıqlı qatnasıqtıń bolıwın kórsese, al «ata-anam meniń óz pikirime iye bolıwıma qızıqpaydı» degen juwap variantında ata-ananıń balasınan qashıqlasıw poziciyasında turǵanlıǵı, al «ata-anam meniń pikirime qarsı hám óz pikirlerin ótkeriwge urınadı» degen juwap variantında ata-ananıń balaǵa basım

ótkeriwi degendi ańlatadı. Eń sońǵı juwap variant bul «Men óz oy pikirlerimdi ata-anama bildirmeymen» degeni ata-ananıń balasınıń qashıqlasqanlıǵın bildiredi.

Soralǵan respondentlerdiń (75%) ata-anasınıń balanıń óz pikirine iye bolıwına húrmet penen qaraytuǵının bildirgen. Balanıń óz pikirine iye bolıwına itibar bermeytuǵın hám ata-anasınıń óz pikirlerin balaǵa basım jolı menen ótkeriwge umtılıwları (6.1 6.7 %) quraydı. Al hár bir onınshı (11.8 %) bala óz oy pikirlerin ata-anasına bildirmeytuǵının aytpaytuǵınların atap ótken. Solay etip, hár bir tórtinshi jas óspirim ata-anası menen qarım-qatnaslarında qolaysızlıq sezetuǵının atap ótken. Ekinshi másele, bul oqıwshılardıń ata-analarınń eskertiwleri tártip beriwlerine juwap reakciyası(bul sorawlardıń nátiyjeleri № 1 keste de kórsetilgen.

Jas óspirimlerdeń ata-anaları tárepinnen beretuǵın eskertiwlerine tártip beriwlerine reaktsiyası (%) kórsetilgen.

Ata-analarınń eskertiwlerine reakciyaları	Ulıwma kórsetkish	Balalar	Qızlar
Olardıń ne aytqanların tińlap turaman	25,4	31,6	19,1
Olardıń argumentlerin túsiniwge urinaman. Eger olar isenimli bolsa, olar aytqanıday islewge háreket qılamam.	56,1	53,3	58,9
Tińlayman biraq óz bilgenimdi qılamam	16,0	14,7	17,3
Tińlamayman bul tek meniń jumısım	2,6	2,0	3,2
Qarsılasaman konfliktti payda etemen.	3,9	3,1	4,7

Ul balalar hám qız balalardıń juwaplar variantların qarap shıqqanıwızdı kórsek boladı. Ul balalar kóbirek ata-analarınń aytqanlarına júzeki túrde

qaraytuǵınlıǵı. Olardıń argumentlerine tereń túsingisi kelmeytuǵınlıǵı, biraq sonıń menen birge qarsılasqısı da kelmeytuǵınlıǵın kóremiz.

Jasınıń úlkeyiwine qaray «tıńlayman hám olardıń aytqanların isleymen» degen juwap variantları kemeyip baradı. Tıńlayman, biraq óz bilgenimdi isleymen» hám «ata-anam aytqanınday isleymen, eger olardıń argumentleri isenimli bolsa» degen variant juwaplarınıń sanı kóbeyedi.

Joqarıda keltirilgen maǵlıwmatlarga qaraǵanıımızda jas óspirimlerdiń poziciyası ózgerip baradı. Jas óspirimlerdiń ózlerin gárezsiz sezetuǵını, al ata-anasınıń aytqanın buljıtpay orınlaytuǵın jas óspirimlerdiń sanınıń keskin kemeyip ketiwi. Sonıń menen birge ata-anasınıń argumentleriniń isenimli bolıwın qáleytuǵınlar sanınıń kóbeyiwın kóremiz.

Solay etip mınaday juwmaqqa kelemiz: jası úlkeygen sayın jas óspirimlerde jas úlkenler menen qatnasıǵında mánilik poziciyasınıń áhmiyetli bolıwı.

Demek, social-stratıfıkaciyalıq faktorlarǵa itibarımızdı qaratamız.

Orta dárámatqa iye shańaraqta jasawshı balalar ata-anasınıń talaplarına onshellı itibar bermeydi. Joqarı dárámatqa iye shanaraqtaǵı balalarǵa salıstırǵanda, bul sonı kórsetedi joqarı dárámatqa iye shańaraqlardıń social statusı shańaraqtaǵı óz-ara qarım-qatnaslarǵa tásir jasawında. Birinshiden balanıń hám ata-anasınıń jası, dinamikasına karay, poziciyalarınıń ózgeriwi. Eger ata-anada balasınıń jasınıń úlkeyiwine qaramastan balasına degen qarım-qatnas poziciyası ózgerissiz qala berse, onda balanıń óz is-háreketlerine baha beriwinde keskin ózgerisler payda boladı. Jası úlkeygen sayın jas óspirim ata-anası arasındǵı qatnasıqlardı biyǵárez túrde baxalaydı. Ekinshiden, jas óspirimniń ata-anası arasındǵı qarım-qatnasların bahalawına social-stratıfıkaciyalıq faktorlar tásir jasaydı. Bul etapta jas óspirim menen ata-anası arasındǵı qarım-qatnaslardıń dúzilisinde de ózgerisler payda boladı. Sebebi, ata-ananıń bul etaptaǵı social statusınıń ulıwmalıq belgileri kórine baslaydı.

Ata-anasına tǎn is-háreketleri	Ulıwma maǵlıwmatlar	Ul balalar	Qız balalar
---------------------------------------	----------------------------	-------------------	--------------------

Basqa adamdı dıqqat penen tıńlaw qábileti	42,3	42,6	42,1
Basqa adamnıń sózin bólip, tıńlay almawshılıǵı.	6,6	5,4	7,7
Soraw beriw arqalı basqa adamnıń mashqalasın sheshiwge urınıwı.	23,6	23,3	24,0
Basqa adamnıń mashqalasına itibar bermewshilik.	3,7	3,9	3,6
Masláhát keńes berip járdem beriw	44,6	39,9	48,8
Maqtaw hám kelisimge keliw.	34,1	31,4	36,6
Namısına tiyip mazaqlaw	4,9	4,5	5,2
Xoshametlew	29,6	27,2	31,7
Ayıplaw hám sın tanıw	11,2	8,9	13,2
Jaqsılıq tilew	17,4	14,8	19,8
Ayıplauw, kritikalaw	7,8	7,2	8,3
Jubatıw	23,8	19,6	27,5
Násiyat beriw	7,0	5,4	8,5
Húrmetlew	18,8	18,0	19,6
Qorqıtıwlar	2,7	3,4	2,1
Tilekles bolıw	11,1	12,2	10,1
Aldınnan eskertiw	11,0	8,2	13,5
Kómek beriw	27,3	24,7	29,5
Buyırıq. Talaplar. Kórsetpeler	8,6	7,2	9,8

Bunda tómendegishe háreketler kórsetilgen. (ózgeni tınlay biliwi, túsiniwge háreket etiwı onıń mashqalasın sheshiwde járdem beriw (aqıl beriw, usınıs jasaw, járdem beriw emocionallıq háreketler («maqtaw» «xoshemetlew» «múshkiline sherik bolıw») bolsa, al jaman tárepten baha beriw judá siyrek ushıraydı bunnan kelip shıǵadı. Kóp ǵana shańaraqlarda jaqsı sotcial-psixologiyalıq klimattıń bolıwınan. Solay etip, 7 klasstan 9 klass aralıǵıdaǵı jastaǵı balalardı baqlaǵan, onda ata-anası menen tómendegishe qatnasıqlarınıń tómenlep ketiwin atap kórsetken: «ózgeni tınlap túsiniw qábileti bolsa, al onıń ornına balalar ata-analarında «balasın hár qıylı zatlardan asırıp saqlaw» «táselle beriw» háreketleriniń kóbirek ushırasa baslawın atap kórsetken.

Solay etip, tómendegishe juwaqqa kelemiz: balanıń jası úlkeygen sayın ata-anasınıń olarǵa degen qatnasına balada kritikalıq kóz-qarasınıń payda bolıwı. ásirese emocionallıq jaqtan ata-anasınıń háreketlerin bala bahalaydı, (unatıw, tilekles bolıw, ózgeniń poziciyasın maqullaw qusaǵan). Jası úkeygen sayın ata-anasınıń oǵan «suwıq» qatnasta bolıp «biyitibar» tek óziniń pikirin ótkeretuǵın adamday bolıp kórine baslawı. Jas óspirimler ata-anasınıń olarǵa qollaytuǵın jazalardıń túrlerine kóbirek itibar qaratqan. (3 keste)

Ata-ana tárepinnen balaǵa qollanatuǵın jazalaw túrleri	Ulıwma maǵlıwmat	Ul balalar	Qız balalar
Baqıradı hám namısına tiyetuǵın sózlerdi aytadı	17,0	16,6	17,4
Fizikalıq kúsh jumsaydı	3,0	3,1	2,8
Doslarım menen sóylesiwime ruxsat bermeydi	3,4	3,7	3,1
Mayda-shúydege aqsha bermeydi	11,2	15,7	6,7
Unatpaǵanlıǵın álpayım túrde bildiredi	30,9	30,5	31,4
Aylanıp keliwime ruxsat	21,4	22,7	20,2

bermeydi			
Sóylespeydi, baykot járıyalaydı	10,0	6,2	13,9
Ata- anam ulıwma meni jazalamaydı	21,7	20,5	23,0

Jas óspirimlerdiń juwapları (%) kórsetilgen: «Ata-anańız sizlerge qanday túrdegi jazanı kóbirek qollanadı» degen soraw.

Buǵan jas óspirimlerdiń teń jartısı «ata-anam urıspaydı, baqırmaıdı» dese basqaları «ata-anam meni hesh qashan jazalamaydı» degen hár bir besinshi bala ata-anasınıń jaman sózler menen baqıratuǵının aytqan. Bul ata-ananıń konfliktlik jaǵdayda psixologiyalıq jaqtan ózin uslay almaytuǵının kórsetedi. Genderlik analiz sonı kórsetti; ata-ana er balaǵa materiallıq jaqtan jaza qollanatuǵın eken (aqsha bermew), al qız balalarǵa-psixologiyalıq jaqtan tásir jasaydı (baykot, sóylespew) bul jaǵday judá qızıqlı, sebebi qız balalar «ózgeniń» psixologiyalıq jaǵdayına tez kewil boledi. Sonıń ushın ata-anaları qız balalarǵa ózleriniń qapa bolǵanın, uwayımlap qıynalıp atırǵanın qızı menen qatnasıqlardı úzetuǵının bildirgisi keledi. Joqarı klassqa ótken sayın jas óspirimler konfliktlik jaǵdaylarda ata-anasında narazılıqtıń kúsheyip ketetuǵının atap kórsetken. ásirese ul balalardıń juwapları qızıqlı. Eger 7-klass balalarınıń 2.4% ata-anasının awır sóz sóylep baqıradı dese, al 9-klassta bunday juwap beretuǵın balalardıń sanı 17.3 % kóbeygen. Al jası úlkeygen sayın ata-anam meniń qıdırıp aylanıp keliwime jibermeydi degen juwaplar sanı azayadı 18.3 % ten 10.6 % ke. Ata-anasınıń konfliktlik situaciyadan shıǵıp kete almawı ózlerin balasınıń aldında qalay tutıwın bilmewinen kelip shıǵadı. Demek, tómendegishe juwmaqqa kelemiz: balasınıń jası úlkeygen sayın ata-ana balasın qalay qadaǵalaw kerekliginiń jolların taba almawında.

Alımlarımız jáne genderlik jasına qaray ózgeshilikleri hám ata-ananıń balasın jazalaw formalarına qaray social-stratifikaciyalıq faktorlardıń tásinin qarap shıqqan. Bul shańaraqtaǵı ata-analarınıń ortasındaǵı qatnasında kórinedi.

Shańaraqta ákesi bar hám birge jasaydı biraq ajırasqan bolsa onda bunday shańaraqta ul bala narazılıǵın judá keskin túrde kórsetpeydi 36.0 hám 11.4 % biraq ajırasqan ata-anaları ortasındaǵı konfliktlerdiń payda bolıwı balaǵa tásir etedi. Qız balalarǵa shańaraqtıń tolıq bolmawı ózgeshe tásir jasaydı.

Pútin tolıq bolǵan shańaraqtaǵı qızlar ata-anasınıń olarǵa onsha baqıra bermeytuǵının awır sóz aytpaytuǵının atap ótken. ákesiz shańaraqtaǵı qız balalar anasınan namısına tiyetuǵın awır sóz benen baqırıs esitetuǵının aytqan 16.5 ten 35.3 % ti. Sonı juwmaq etip aytsaq boladı ákesi jok shańaraqta anası qızı menen bolǵan konfliktlerdi sheshiwi qıyın bolıp ózin qızı menen qalay uslawdı bilmeydi. Balasınıń jası úlkeygen sayın ata-anada balasın túsiniw, járdem beriw qollap quwatlaw túsiniyeleriniń joǵalıp barıwın ata-anasınıń balası menen dialog dúze almaw jaǵdayın kóremiz.

Solay etip, tómendegishe juwmaqqa kelemiz: ata-ana balasınıń jası úlkeygen sayın onıń óz poziciyalarına iye bolıwına túsınbewinde. Balasınıń isháreketlerin qadaǵalawdıń jańa usılların bilmewi ata-ana hám bala arasındaǵı qarım-qatnasıqlardıń buzılıwına alıp keledi.

Jas óspirimniń ata-anası ortasında payda bolatuǵın konflikttiń sebeplerine pikir bildiriwleri.

Sorawdıń ózi-aq ata-ana menen jas óspirim arasındaǵı qarım-qatnasıqlardıń ózgeshiligin kórsetedi. Respondentlerge berilgen sorawlardıń juwapları hár qıylı jaǵdaylarǵa baylanıslı kórsetilgen mısalı oqıw processindegi óz-ara qatnasıqları (minezleriniń hár qıylı bolıwı, qızıǵıwshılıqları, ókpelewleri), (jámiyetlik tártiplerdi buzıwı, temeki shegiw náshebentlik), (kóz-qaraslarınıń tuwra kelmewi, milliy, diniy ózgeshilikleri) bolıp tabıladı. Hár bir besinshi juwaptı bergen respondent konflikttiń sebebi oqıw degen 51.4 %. Ekinshi orında 30.2 % qızıǵıwshılıqlarınıń sáykes kelmewi. Psixologiyalıq (minezleriniń) sáykes kelmewin hár bir besinshi respondent 21.7 % atap kórsetken. Konflikt sebepleriniń biri: tártip qaǵıydalardı buzıwında temeki shegiw (914.2 %) spirtli ishimliklerdi ishiw (10.5 %), sógisiw (9.0 %), jámiyetlik tártipti buzıw (4.2%). En sońında sonı aytıp ótiw kerek, jas óspirimlerdiń social-rollik waziypalarınıń

buzılǵanlıǵı, (jas úlkenler menen urısıw (10.2%). Genderlik analiz sonı kórsetti ul balaǵa qaraǵanda qız balalar konflikt sebebin oqıw emes, al minezleriniń sáykes kelmewin namısına tiyiwin atap kórsetken. Sonıń menen birge qız balalar ata-anasınıń olardıń spirtli ishimlik ishkenine hám jası úlkenler menen urısqanlıǵına jaman qatnasta bolatuǵının bildirgen. Demek, ul balalarǵa qaraǵanda qız balalarǵa ata-anası qattıraq talapshań qarım-qatnasta bolatuǵınlıǵın kórsetedi.

Demek, jasına qaramastan oqıw mashqalası ústinde payda bolatuǵın konflikttiń kóbirek ushırasatuǵının kóremiz. Jas óspirimlerdiń ózleriniń-aq aytıwına qaraǵanda ata-anasınıń oqıwın qadaǵalawları konflikttiń baslı sebebi bolatuǵının atap kórsetken.

Jas óspirimniń ata-anasınıń onıń oqıwın qadaǵalawına qatnası boyınsha jas óspirim menen ata-anası ortasında oqıwına baylanıslı konflikt kelip shıǵatuǵının atap ótken edik. Sorawnamanıń juwaplarınan sonı kórsek boladı, mekteptegi sotsiallıq qarım-qatnaslar hám oqıw processiniń ata-ana menen balanıń qarım-qatnasına tásir jasaytuǵının kóremiz. Respondentlerden «Sen tómén baha aldın oǵan ata-ananıń háreketi?» degen sorawǵa tómendegishe varianttaǵı juwaplardı keltirgen edi: «úy tapsırmamdı orınlawımdı ata-anam qadaǵalaydı». «jazalaydı» «olar bileği, biraq buǵan itibar bermeydi». «Olar meniń baham menen qızıqpaydı», «alǵan bahamdı jasıraman», «úy tapsırmasın orınlawǵa járdem beredi», «olar maǵan isenedi hám qolımnan keletuǵının bileği». Juwaplardan sonı kórsek boladı hár bir respondenttiń ekinshisi (47.5%) ata-anası tárepinen olarǵa isenim bildiretuǵının aytqan. Yaǵnıy oqıw processı jas óspirimlik dáwirinde balanıń óziniń isi ekenligi hám jas óspirimniń buǵan ózi juwap beriwı. Biraq sonıń menen birge «úy tapsırmamdı orınlawımdı qadaǵalaydı «maǵan járdem beredi» degenleri hár bir besinshisi 22.0-21.8%. bolǵan bolsa al basqa varianttaǵı juwaplar judá siyrek ushırasadı.

«Ata-anam meniń baha alıwıma itibar bermeydi» «olarǵa qızıq emes» degen, respondentlerdiń ayrımları ǵana (1.5- 2.7%).

Jas óspirimniń ata-anası arasındǵı qarım-qatnasınıń mánisi social-psixologiyalıq xarakterleriniń qızıǵıwshılıǵınıń ózgesheliklerinnen basqa ata-ana

hám jas óspirim ortasındaǵı qarım-qatnastıń mánisine analiz beriw kerek. Bul máselege joqarıda toqtap ótken edik. Biraq endi olarǵa ata-anası menen qanday temadaǵı máseleler ústinde sáwbetlesedi degen konkret soraw qoyıldı, bala ata-anası menen mektebinde oqıwı, úlgeriwi haqqında sóylesetuǵının aytqan. Bunıń menen birge sociallıq máselelergede toqtap ótetuǵınlıǵı bular: (administraciyanıń is-háreketleri muǵallimniń shaxsi, klassısları menen hám klasstaǵı qarım-qatnasıqları). Qız balalar ul balalarǵa qaraǵanda usınday sociallıq jaǵdaylardı ata-anası menen kóbirek sóylesetuǵınlıǵı. Ul balalar ata-anası menen mektepten tısqarı bolatuǵın waqıyalar ústinde sóyleskendi, unatatuǵınlıǵı olardı mámlekettiń siyasiy ekonomikalıq jaǵdayları millet máseleleri kóbirek qızıqtıradı. Basqa sóz benen aytqanıımızda genderlik ózgeshilikler bala menen ata-anası ortasındaǵı qarım-qatnaslardıń dúziliwine tásir jasawshı faktor boladı. Bul balanıń jası úlkeygen sayın ata-anası ortasında jańa ózgeshe qarım-qatnasıqlardıń payda bola baslaǵanın kórsetedi.

Mikrosociallıq qorshaǵan ortalıqtıń jas óspirim ushın ideal shaxstıń úlgi bolıwı, izertlew barısında balalarǵa tómendegishe soraw berilgen: «Sizlerdiń átirapınıızda úlgi alarlıqtay adamlar bar ma? «Hár bir ekinshi jas óspirim úlginı ata-anasınan alatuǵının atap kórsetken. Ul balalar ákesinen, al qız balalar anasınan ulgi alıwın. Bul jınısıy jaqtan ózgeshiliklerine baylanıslı ekeninen boladı. Hár bir altınshı bala (15.7%) eliklewge úlgi etip óziniń joralarınıń birin keltiredi. Bul jerde muǵallimlerge beriletuǵın bahasınıń tómennligine itibar beriwimiz kerek tek 5.8% oqıwshılardıń ayırım muǵallimlerine uqsası keletuǵının aytqan. Hár bir besinshi respondent bul sorawǵa juwap beriwge qıynalatuǵının aytqan. (19.3%) al hár bir altınshı respondent (18.3%) «onday adamlar meniń átirapımda joq» dep juwap bergen.

Jaslıq dinamikasına qaray bergen juwaplardı tallaǵanıımızda sonı kóremiz jas óspirimler jası úlkeygen sayın óz átirapında úlgi bolatuǵınday jas úlkenlerdiń bolmawın aytadı. 7 Klasstan 9 klassqa deyingi dáwirde balalarda ákemnen úlgi alaman degenlerdiń sanı 32.4 teń 22.4 % azayǵan. Anamnan úlgi alaman degenler 41.6 dan 21.3% azaygan. Parallel’ túrde jas óspirimler arasında maǵan úlgi

bolatuǵın adam joq diytuǵınların sanı 11.9 dan 25.2 % kóbeygen. Ulıwma bunday jaslıq dinamikası sonı kórsetedi jas óspirim jaslıq dáwirine kelip óz átirapındaǵı adamlarǵa real kritikalıq kóz qarasta bolıp ózi ushın ideal shaxs úlgisin izleydi degeni.

Soǵan itibar beriwimiz kerek dárámátı joqarı bolǵan shańaraqqa qaraǵanda tómén dárámátqa iye shańaraqtaǵı balalarda óz ata-anasın úlgi etip kórmeytuǵını málim boldı 48.9 hám 19.3 % al ákesine uqsaǵısı keletuǵınlar 40.3 hám anasına uqsaǵısı keletuǵınlar 25.3 % quraydı. Kem támiynlengen shańaraqtıń balaları 26.5 hám 12.2% «óz átirapında úlgi bolatuǵınday adamnıń joq ekenligin» aytqan. Yaǵnıy shańaraqtaǵı dárámát máselesi oqıwshı hám ata-anası arasındaǵı qarım-qatnasına tásir etetuǵın faktorlardıń biri bolıp esaplanatuǵınlıǵı. Sonıń menen birge bunday ózgerisler tek kem támiynlengen shańaraqtan shıqqan balalardıń juwaplarında kóremiz. Al, hár qıylı maǵlıwmatqa iye bolǵan ata-analardıń balalarınıń juwaplarında bunı kórmeymiz. Bul sonı kórsetedi házirgi zaman balası ushın ata-anasınıń maǵlıwmatı emes, al materiallıq tárepinen tabıskerligi úlken rol tutatuǵınlıǵı olar ushın úlgi bolatuǵınlıǵı.

Demek, jas óspirimniń bilim statusına qoyǵan diagnozı. Jas óspirim ushın bilim maǵlıwmat emes, al shańaraqtaǵı dárámát máselesi áhmiyetli.

1.3. Shańaraqta bala tárbiyasınıń áhmiyeti mashqala sıpatında

Shańaraqtıń párawanlıǵı onıń daramatları hám materiallıq jaǵdayı menen emes, bálki shańaraq ishindegi etikanıń joqarı dárejesi menen belgilenedi, sebebi shańaraqtıń barlıq úlken aǵzaları óz minez-qulqları menen balalardıń miynetsúyerligi, hadallıǵı, mehribanlıǵı, qatańlılıǵı menen ajralıp turadı. Bul ústinde shańaraqtıń barlıq tárbiya jumısları qurılıwı kerek. Bunnan tısqarı, bul qábiletlerdi tek atına emes, al sapa jaǵınan da qalıplestirip baslaw kerek, lekin onıń anıq kórinetuǵın túri bul - mehribanlıq.

Biraq baladan mehriban hám názik insandı tárbiyalaw ushın miyir-muhabbattıń turaqlı ámeliyatı talap etiledi. Sonday shańaraqlar bar, onda balalar shiyrinliklerdi ata-anaları menen bólispesten hesh qashan jemeydi. Bul bir ápiwayı zat bolıp kórinedi, lekin tiykarınan bul kishi ámel úlken tárbiyalıq áhmiyetke iye.

Bunday kishi zatlardan tárbiya mádeniyatı rawajlanadı. Sol sebepli perzentleriniz erte balalıq dáwirinde etken jaqsı hám miyrimli islerin tez-tez esleydiler. Qımbat bahalı insanıy pazıyetlerdi, sonday-aq miyir-muhabbattı tárbiyalaw ushın balanıń dáslepki unamlı tájiriybesi júdá zárúrli pedagogikalıq áhmiyetke iye. Mektep oqıwshıları " júdá kishi" bolǵanında balalıǵın eslewdi jaqsı kórediler.

Átteń kópshilik ata-analar balada mehribanlıq sezimin tárbiyalaw ushın onı islegen jaqsı isi ushın xoshametlewden baslaw kerekligin túsinbeydi.

2. Jas ata-analar perzentti tárbiyalaw usılı hám ata-ana poziciyası balanıń tuwılıwınan aldın qalıplesiwin biliw paydalı bolıp tabıladı. Ata-analardıń tek ǵana psixik pazıyetleri, turmıs tájiriybesi hám xarakterleri emes, bálki balanıń tuwılıwı menen baylanıslı bolǵan sebepler, shárayatlar da úlken áhmiyetke iye.

Bala ushın eń qolay ortalıq, bul álbette onıń tuwılıwın ata-analardıń qálewı nátiyjesi hám bir-birin súyetuǵın eki adamnıń qálewı bolsa júdá jaqsı boladı. Biraq bul jaǵdayda da er-hayal psixologiyalıq jumıslarǵa mútáj sanaladı. Onıń maqseti rawajlanıp atırǵan ata-ana poziciyasın qollap-quwatlaw hám bekkemlew bolıp tabıladı. Eger keleshekтеgi ana jeterlishe jas bolsa yamasa aktiv ómir súrse, "dúnyalıq quwanış"lardı jaqsı kórse, ol óziniń jańa turmıslıq wazıypasın ámelge asırıw ushın ishki dúnyasın tárbiyalawı kerek.

Ata-analar roli ushın jas er-hayal tayarlawdıń ayırım táreplerin suwretlep otırıp, men mudamı olarǵa hár qanday jaǵdayda eń qolay hám qıyın, kelspewshilikte de ózińiz ushın ıqtıyat bolıwdı, analız qılıw hám óz ishki dúnyasın túsiniwdi úyreniwdi, olardıń sezimlerin hám emociyaların túsiniwdi qálep qalaman. Tań qalarlıǵı sonda, biz ózimizdi qanshelik jaqsı bilsek, perzentlerimiz ele de qolay psixologiyalıq ortalıqta tuwıladı.

3. Siz alǵan qálegen balanı tárbiyalaw boyınsha qóllanbalardıń barlıǵında tárbiya sistemalarında tiykarǵı talaplar bala onı súyiwin hám oǵan ǵamxorlıq qılıwıńızdı seziwi kerek, náreste hám ana ortasında jaqın sezim baylanıstı támiyinlew bolıp tabıladı. Ne ushın áynen kontaktqa kútá úlken áhmiyet beriledi? Qanday baylanıs haqqında sóylew múmkin: náreste sóyley almaydı, ıma-ishara,

belgiler yamasa mimika menen baylanıs ete almaydı? Hám tuwrı tártipti, jaqsı awqatlanıwdı, qolay hám ıssı kiyimdi támiyinlew zárúrli emespe?

Álbette, nárestediń fizikalıq jaǵdayına ǵamxorlıq qılıw júdá zárúrli bolıp tabıladı, biraq insannıń keyingi turmısı ushın birinshi orında ana yamasa onıń almasırwshı shaxs menen emocional baylanısqa júdá áhmiyetli.

Kóplegen izertlewler sonı kórsetedi, turmıstıń birinshi jılında bala hám ana ortasında arnawlı, psixologiyalıq baylanıslılıq payda boladı. Bunnan tısqarı, bul baylanıstıń áhmiyeti sonshelli úlken, onıń tásiрі kóp jıllar dawamında gúzetiliwi múmkin, bálkim ol insannıń keyingi turmısına da anıq tásir kórsetedi.

Psixologlardıń anıq dálilewinshe, hár bir saw bala bir yamasa bir neshe adamlardı ózine jaqın baylaydı. Bul mútajlık birinshi náwbette qandırılıwı kerek hám tek tolıq qandırılса ǵana, keleshektegi tolıq shaxstı qalıplestiriw ushın emocional tiykar jaratıladı.

Ana menen balanıń keyingi turmısına bunday erte balalıq tájiriyesi qanday tásir etedi? Áwele, bul kontakttıń tásiрі bir sebep yamasa basqa sebeplerge kóre buzılǵan barlıq jaǵdaylarda anıq kórinedi. Amerikalıq zoopsixolog Harlowdıń tájriybelerinde sonı dálillegen, ata-anasınan ayra qalǵan maymıl balaları, muhabbat hám itibar ǵa bolǵan talapları qanaatlanbaǵanlıǵı sebepli, basqa maymıllar menen baylanıs jasawda qiyinshılıqlarǵa duslasqan. Qáweter hám úmitsizlik sezimleri olardıń emocional dúnyasında sonshelli tásir etedi, olar hár qanday formada jámiyetlesiwge jol qoymaydı.

Nárestelik dáwirinde tuwrı emocional baylanıs keleshekte úlken quwanışlardıń gılti ekenligin mudami este saqlaw kerek.

4. Jaqsı ata-analardan jaqsı balalar ósedi. Biz bul bayanattı qanshelik tez - tez esitemiz hám jaqsı ata-ana qanday bolıwın túsindiriwge qiynalamız.

Kópshilik arnawlı ádebiyatlardı úyreniw yamasa arnawlı tálim usılların úyreniw arqalı jaqsı ata-ana bolıw múmkin dep oylaydı. Tuwrı, pedagogikalıq bilim zárúr. Biraq bazıbir bilimler jeterli emes. J. Kortshak, "hesh bir kitap hám hesh qanday qánige óz pikiri hám dıqqat penen gúzetiwin almasırmaydı", dep aytıp ótken. Hesh qashan gúman etpeytuǵın ata-analardı jaqsı dep ataw múmkinbe,

mudamı olar shınlıǵına isenim payda etedi, mudamı balanıń ne etiwı kerekligini hám hár bir minutda qanday etip tuwrı joldı biliwin dawam etedi hám tolıq anıqlıq penen tek ǵana óz perzentleriniń minez-qulqların ǵana emes, bálki olardıń keleshektegi turmısın da biledi?

Bárhama uwayımlı gúmanda bolǵan, bala háreketinde jańa zatlardı anıqlasa qáweterge túsetuǵın, jazalawın bilmeytuǵın, eger jazalasa dárhal qáte dep esaplaytuǵın ata-analardı jaqsı dep esaplasa bolama? Balanıń minez-qulıqlarında tosattan payda bolǵan ózgerisler olardı qorqıtadı, olar perzentleri aldında húrmetke iye emestey, geyde bolsa óz perzentleri olardı súyiwlerine gúman qıladı. Kóbinese balalarında málim jaman ádetlerden gúmanlanadı, olardıń keleshegi haqqında uwayım tartadı, jaman oylardan qorqadı, "kósheler"diń unamsız tási, balalardıń intellektual salamatlıǵına gúman qıladı.

Sırtqı kórinisine kóre, na sol, na basqalar jaqsı ata-analar qatarına tiyisli bolıwı múmkin emes. Ata-ana isenimin asırıw hám artıqsha uwayım tabıslı ata-anaǵa járdem bermeydi.

Hár qanday insan iskerligin bahalawda ádetde bazıbir optimum, ideal, normalardan kelip shıǵadı. Tárbıya iskerliginde, itimal, bunday norma joq. Haqıyqattan da, balanıń kóp jıllar dawamında ata-anası hesh qanday qátege jol qoymagan, balanıń ósiwi hám rawajlanıwın támiyinlew ushın barlıq talaplardı tolıq hám tuwrı atqarǵan dep oylaw múmkinbe? Álbette, yaq. Óytkeni, biz ata-analar bolıwdı úyrenemiz, sebebi biz er hám hayal bolıwdı úyrenemiz, hár qanday bizneste uqıp hám professionallıq sırların túsinemiz. Ata-ana jumıslarında, hár qanday basqa sıyaqlı, qáteler, gúmanlar hám waqtınshalıq áwmetsizlikler, jeńiliwler ornın basatuǵın jeńisler bolıwı múmkin. Shańaraqta tárbiyalanıw birdey turmıs bolıp tabıladı hám biziń minez-qulqlarımız hám hátte balalar ushın sezimlerimiz quramalı, ózgeriwsheń hám qarama-qarsılıqlı. Bunnan tisqari, balaları bir birine uqsamaǵanı sıyaqlı, ata-analar da bir-birine uqsamaydı. Bir waqıttıń ózinde hámme zatqa sáykes keletuǵın shańaraqta tárbiya ushın talaplardı boyaw múmkin emes. Bala menen, sonıń menen birge, hár bir kisi menen bolǵan múnásibetler tereń jeke hám kem ushraytuǵın bolıp tabıladı. Sonı-da aytıw kerek,

ata-analar birdey shańaraqta balalardı túrli jollar menen tárbiyalaydı, hesh bolmaǵanda, ekinshi balanıń tuwılıwı waqtında olar kóp tárepten ózlerin ózgerken boladı.

Solay etip, juwmaq anıq. Baláǵa hár bir zattı mudamı biletuǵın, qáte qılmaytuǵın, "ideal" ata-ana kerek emes. Biraq, ata-analardıń rolin jaqsılawǵa járdem beretuǵın qıdırıw baǵdarların belgilew múmkin. Siz bir hám kóplegen balalardı tárbiyalaw arqalı biliw kerek bolǵan tiykargı qaǵıydalardı qalıplestiriwińiz múmkin. Bul qaǵıydalardı ata-ana muwapıqlıǵı shártleri dep ataw múmkin. Bir qarawda olar ápiwayı hám hár birewimiz ushın jaqsı málim. Bul muhabbat hám gárezsizlik. Biraq, tereń túsiniw hám eń áhmiyetlisi, bul shártlerdiń turaqlı ámelge asırılıwı ápiwayı emes.

5. Jámiyet ata-analarǵa perzentleriniń turmıslıq mútajliklerin qandırıw ushın etikalıq hám estetikalıq minnetlemelerdi muhabbat penen múnásibette bolıwǵa májbúr etedi. Basqasha aytqanda, ata-analar baláǵa muhabbat sezimin beredi. Bala ata-ananı súyiwdi úyrenedi. Ata-analar náresteni mıyıq tartıw, kúliw, oynaw, islew, jasların sheklew, qıyınshılıqlardı jeńiwge uyretdi. Ata-analar balanı súyiwge, ózlerin súyiwge úyretdi. Ata-anasın súyiw qábiletine tıykarlanıp, bala óz-ózinen hám adamlarǵa bolǵan muhabbattı rawajlandırıwı múmkin.

Ol olardı rawajlantıradıma, tiykarınan ata-anaǵa baylanıslı boladı. Eger ata-analar perzentler ósip ulǵ'ayǵan táǵdirde, balanıń ósip baratırǵan mútajliklerin qandırıw, onıń emocional, intellektuallıq hám materiallıq sorawların qandırıw ushın ıqtıyatlılıq penen múnásibette bolmasa, balanıń ata-anasına bolǵan muhabbatı húrmet, tańlanıw, olar menen birdey bolıwdı qálewı yamasa olardı asıp, ata-analarǵa bólek quwanış hám namıs baǵıshlaydı. Kerisinshe, eger ata-analar oǵan ılayıq emes muhabbat talap qılsa,, balanıń muhabbatı jerkenish, gázep, hádden tıs sırtqı kórinislerde hátte jerkenish sezimine aylanıwı múmkin.

Búgingi jámiyet turmısında ata-analar bala menen muhabbat múnásibetlerine erisiw ushın úlken kúsh talap etedi. Hám balalar úlken bolsa, ata-analar perzentlerine bolǵan muhabbattı jaratıw hám bekkemlew ushın kóbirek miynet etiwleri kerek. Onıń ushın tek súyiw jeterli emes, ata-ana ózin ózi jaqsılawı kerek:

olar kórkem óner, ádebiyat, ilim salasında óz bilimlerin keńeytiwge, balanı bilimge bolǵan muhabbattın tárbiyalawǵa, ol jaǵdayda muhabbat hám tańlanıw sezimlerin rawajlandırıwǵa, hár qanday tarawda óz jetiskenliklerine bolǵan mútajlıktı rawajlandırıwǵa umtılwıları kerek. Ata-analar perzentleriniń muhabbat qábiletin, sonday-aq, ózleriniń keleshekтегі balaların súyiw qábiletin rawajlandırıwları hám jaqsılawları kerek.

Usınıń menen birge, eger ata-analar geypara zatlarda kámil emes bolsalar da, óz ata-ana minez-qulqı pútkilley balalıq dáwirinde alınǵan tájiriybege baylanıslı dep esaplaw múmkin emes. Kóp, júdá kóp zatalrdı adamlar ózlerinde ótken zamǵa qarsı túrde rawajlandırıwı múmkin. İnsannıń sanalı hám aktiv iskerligi, óz-ózin jetilistiriw jumısı insandı turmıs aldında ashıp, onıń ruwxıy ósiwi ushın sharayat jaratadı.

Balalar ushın muhabbat qábiletin alıw óz-ózin jaqsılaw jollarınan biri bolıp tabıladı. Solay etip, ata-anasınıń muhabbatına tiykarlangan, perzentleriniń muhabbatında bekkemlenip, insańǵa hám ulıwma turmısqa bolǵan muhabbat, náresteni sózdiń tolıq mánisinde jetik insańǵa aylandırıwı múmkin!

6. Shańaraqqa tiyisli tálim tipologiyasın xarakteristiklawdıń baǵdarlarınan biri ata-analardıń tárbiya kózqarasın hám poziciyaların úyreniw bolıp tabıladı. Eń ulıwma formada optimal hám optimal bolmaǵan ata-ana pozitsiyaları qalıplestirildi.

Optimal ata-ana poziciyası jeterlilik, maslasıwshanlıq hám prognostiklik talaplarına juwap beredi.

Ata-ana poziciyasınıń adekvatlıǵı ata-ananıń perzentiniń ayırıqshalıǵın kóriw hám túsiniw, onıń psixik dúnyasında júz beretuǵın ózgerislerdi seziw qábileti retinde belgileniwi múmkin.

Ata-ana poziciyasınıń maslasıwshılıǵı shańaraqtıń turmıs sharayatlarında balanıń tásirin qayta qurıw qábileti retinde qaraladı. Maslasıwshı ata-ana poziciyası balanıń ózgeriwine qaray ózgeriwsheń bolmawı kerek, ol aldınan shama qılıw, prognoz qılıw kerek.

Ata-ana poziciyasınıń prognozi balanıń ata-anasın basqarıwı kerek emes, kerisinshe, baylanıs usılı balalardıń jańa intellektual hám jeke pazıyetleri payda bolıwınan aldın bolıwı kerek. Tek boljawlı ata-ana poziciyası tiykarında siz optimal aralıqtı belgilewińiz múmkin, sonda siz gárezsiz tárbiya talabın qandıra alasız.

Bazıbir psixologlar ata-analardıń perzentlerine salıstırǵanda emocional múnásibetleriniń dárejesin tárbiya túrlerin xarakteristikawǵa hárezket qılǵan.

Muhabbat hám qabıllaw boyınsha tárbiya túri. Ata-ana tárbiyanıń ulıwma formulası "bala meniń máplerimniń orayı" degen bayanat menen ańlatıladı. Ata-analardıń minez-qulqlarında balalarǵa miyir-muhabbat, olar menen túrli ilajlar, olardıń turmısı hám tárbiyası haqqında ǵamxorlıq kórsetedi.

Balanı biykar etiw, biykarlaw etiw sıyaqlı tárbiya. Ata-ana múnásibetleriniń ulıwma formulası tómendegishe boladı : "men bul baladan jerkenemen, men oǵan ǵamxorlıq etpeymen, uwayımlameyman". Ata-analardıń minez-qulqlarında balaǵa itibarsızlıq, shápáátsizlıq hám ılajı bolǵanınsha kemrek ushırasıw qálewı payda boladı.

Hádden tıs ǵamxorlıq etiw boyınsha tárbiya túri. Ata-analardıń bilimlendiriwge tiyisli formulası: "men hámme zattı bala ushın etemen, turmısımdı oǵan baǵıshlayman". Ata-analardıń minez-qulqlarında, tolıq qolaysızlıq hádden tıs ǵamxorlıq penen birlestiriledi.

Hádden tıs talap etiwshilik tárbiya túri. Ata-analardıń bilimlendiriwge tiyisli formulası "men bunday balanı qálemeymen" degen bayanat penen ańlatılıwı múmkin. Tárbiyada balanıń sın pikirleri kúsheytiledi, maqtaw hám dálde joq.

Nátiyjeli muhabbat (simpatıya, húrmet, jaqınlıq). Ata-ananıń shańaraqqa tiyisli tárbiyası ushın formula tómendegishe: "perzentim baxıtlı bolıwın qáleymen hám oǵan járdem beremen". Balaǵa jıllı emocional múnásibet, onıń ózligi, minez-qulqı, balanıń máplerine aktiv itibar beriw, onıń huqıqların húrmet qılıw hám minnetlemelerdi tán alıw, aqılǵa say talap etiwshilik penen járdem beriw.

Ajratılǵan muhabbat (simpatıya, húrmet, lekin bala menen aralıq uzaq boladı). Shańaraqqa tiyisli tárbiya ushın formula: "meniń gozzal balama qarań, ol

menen ushırasıw ushın kóp waqıtım joq eken." Bul tárbiya usılında ata-analar balanıń, onıń sırtqı túsın, tabısların, qábiletlerin joqarı bahalaydılar, biraq balalar menen jumsaq múnásibet olardıń kúndelik tabıslarına, mútajliklerine, psixik álemniń júzeki bilimlerine jeterlishe itibar bermeydi. Balanıń sırtqı muhabbatı onıń máselelerine járdem beriwge ılayıq emes.

Nátiyjeli ashınıw (simpatıya, jaqınlıq, lekin húrmettsizlik). Balanı tárbiyalaw ushın formula tómendegishe: "perzentim jeterlishe sanalı hám fizikalıq rawajlangan bolsa da, lekin bul meniń balam hám men onı jaqsı kóremen". Balaǵa salıstırǵanda emocional múnásibetlerdiń bunday usılı balanıń intellektual hám fizikalıq rawajlanıwında haqıyqıy hám geyde qıyalıy sapalardıń tán alınıwı menen xarakterlenedi, nátiyjede ata-analar perzentleriniń eksklyuzivligi ideyasına keledi: "meniń balam hámmege uqsamaydı", sonday eken, bala basqa balalar sıyaqlı jaqsı emes.

Miyir-muhabbatı joytıw (simpatıya, húrmettsizlik, úlken shaxslarara aralıq). Shańaraqqa tiyisli tárbiya formulası sonday kórinedi: "perzentimdi jeterlishe sanalı hám fizikalıq rawajlanbaǵan dep ayıplaw múmkin emes". Bala menen baylanısta bunday ata-analar balanıń turpayınıń yamasa jeke qásiyetleriniń unamsız táreplerin, onıń awırıwına, jaman genetikaǵa hám basqa sebeplerge kóre járdemsizliginiń esabınan dep tán almaydı.

Biykar etiw (antipatıya, húrmettsizlik, úlken shaxslarara aralıq). Balalarǵa salıstırǵanda bunday múnásibet júdá kem ushraydı, ata-analardıń poziciyası formulası sonday sózler menen ańlatıladı: "bul bala maǵan jaǵımsız hám ol menen shuǵıllanıwdı qálemeydi". Ata-ana bala menen hár qanday baylanıstı kemeytiwge háreket etedi, onıń bar ekenligin sezbeydi, ol jaqınlasqanda suwıq, biyqarar bolıp qaladı, balanıń qollap-quwatlawı hám járdemine mútaj bolǵanında pútkilley toqtatıladı.

Jerkenish (antipatıya, húrmettsizlik, kishi shaxslarara aralıq). Balalarǵa salıstırǵanda bunday múnásibet tómendegi túrdegi ata-ana formulasına sáykes keledi: "men azap shegemen, balam oǵada rawajlanbaǵan, ózgermeytuǵın, ór, qorqaq, basqa adamlar ushın jaǵımsız". Bala menen baylanısta ata-ana ádette

unamlı zatlardı sezbeydi, onıń jetiskenliklerin ulıwma itibarsız qaldıradı, biraq usı waqıtta ol baxtsiz bala sıyaqlı kórinetuǵın zatlar menen baylanıstı bastan keshiredi. Ata-analar hám balalardıń barlıq baylanısların toltırıw ushın mudamı shayqalıw, talap etiwshilik, tárbiyadan bas tartıw boladı. Bunday ata-analar balanı bir qánigeden basqasına júrgizedi, onı "ońlawǵa" háreket etedi.

Táqip (antipatiya, húrmettsizlik, jaqınlıq). Ata-ana múnásiyetleriniń bunday túri tómendegi formula menen táriypleniwi múmkin: "meniń balam jaman hám men oǵan bunı tastıyıqlayman!" Ata-analardıń perzentleriniń balanıń barlıq kórinislerinde, hár qádemde, onıń "jaman shıdamlılıǵı" nı kórgen halda, olardıń perzentleri tolıq ǵázep hám jawızǵa aylanǵanına qatań isenim bar. Ata-analar balanı qattı baqlaydı hám qattı baqlaw ushın háreket qıladı, Jámiyetshilikti tárbiyalawǵa tartıw baslamashıları bolıp xızmet etedi, kóbinese hádden tıs qattı tásir ilajların kóriwge beyim boladı.

Biylar etiw (antipatiya, húrmet hám úlken shaxslarara aralıq). Ata-ana múnásiyetleriniń formulası sonday kórinedi: "men bul jaman menen shuǵıllanbaqshı emespen". Balanı tárbiyalawda onıń máselelerinen waz keshiw ústinlik etedi, lekin ata-analar balanı uzaqtan gúzetip turadı, kúshin, ayırım jeke pazıyetlerdiń mánisin tán aladılar. Óz-ara múnásiyetlerdi keskinlestirgende, bunday ata-analar jámiyetlik járdemin shaqıradı, balanı mektepke, basqa tárbiya mákemelerine tapsırıwǵa háreket qıladı, shıpakerlerge kórsetedi. Ata-analardıń minez-qulqlarında, olardı "bul haywan" nan, baladan qorǵaw ushın sanasız háreketler qıladı.

Joqarıda keltirilgen baqlawlar hám ilimpazlardıń pikirleri sizdi shańaraqtı úyreniw ushın psixologiyalıq laboratoriya menen tanıstırıw ushın ǵana emes. Eń áhmiyetlisi, shańaraqlıq turmıstıń muwapıqlılıǵına erisiw, bir neshe márte aytıp ótkeni sıyaqlı, tek er-hayaldıń ózleri, olardıń múnásiyetleri, perzentleri hám ol menen ushırasıw usılı mudamı úyreniliwi múmkin. Bunday izertlewdiń paydaları júdá tez kórinetuǵın boladı, sebebi ol dóretiwshilik, dóretiwshilik jumıstıń baslanıwı bolıp, shańaraqlıq turmıstı uyqaslastırıw jolların ashıp beredi, shańaraqqa tiyisli hám ata-ana baxtın keltiredi!

7. Tárbíya sáwbetin qanday qurıw múmkin? Onıń psixologiyalıq qásiyetleri qanday? Baylanıstı ornátıwda tiykargı zat ulıwma maqsetlerge birgelikte umtılw, jaǵdaylardı birgelikte kórip shıǵıw, birgeliktegi háreketler baǵdarınıń ulıwmalığı esaplanadı. Gáp pikir hám qaraslardıń májbúriy tuwrı keliwi haqqında emes. Kóbinese úlkenler hám balalardıń kózqarası basqasha, bul tájiriybe ayırmashılıqları menen tábiy bolıp tabıladı. Biraq, mashqalalardı sheshiw ushın birgeliktegi jónelistiń haqıyqatı júdá zárúrli bolıp tabıladı. Bala mudamı ata-ananıń ol menen ushırasıwda qanday maqsetlerdi basqarıwı kerekligin túsiniwi kerek. Bala, hátte eń kishi jasta da, tárbíya tásiriniń obiekti emes, bálki ulıwma shańaraqlıq turmısta, málím mániste, onıń jaratıwshısı hám jaratıwshısı bolǵan birlespelesi bolıwı kerek. Balanıń shańaraqtıń ulıwma turmısında qatnasıwı, onıń barlıq maqsetleri hám jobaların bóliskende ádetiy tárbíya birligi joǵalıp, haqıyqiy baylanısqa jol ashıp beredi.

J. Kortshak hám V. A. Suxomlinskiy sıyaqlı belgili pedagoglar tárepinen isletiletuǵın dialogik tárbíya usılları júdá ibratlı. Olarǵa kóre, dialogik tárbiyalıq baylanıstıń eń zárúrli ózgesheligi balanıń hám úlkenlerdiń poziciyalarınıń teńligin anıqlaw bolıp tabıladı.

Buǵan balanıń kúndelik shańaraqqa tiyisli múnásibetlerine erisiw júdá qıyın. Ádette úlkenlerde óz-ózinen payda bolǵan poziciyası bala "ústinen" poziciyası bolıp tabıladı. Eresekler kúsh, tájiriybe, gárezsizlikke iye bala fizikalıq jaqtan hálsiz, tájriybesiz, pútkilley qaram bolıp tabıladı. Bunıń kerisinshe, ata-analar mudamı teńlik ornátıwǵa umtılwları kerek.

Poziciyalardıń teńligi balanıń tárbíya processinde aktiv rolin tán alıwdı ańlatadı. V. A. Suxomlinskiydiń pikirine kóre, insan tárbíya obiekti bolmawı kerek, ol mudamı óz-ózin tárbiyalawdıń subiekti esaplanadı. " Ata-analar perzentleriniń kewiliniń húkmдарları bolıwları múmkin, tek sol jaǵdayda, eger olar óz perzentlerinde óz jetiskenliklerine bolǵan mıtajlikti oyatıwǵa muwapıq bolsa".

Baylanıstaǵı poziciyalardıń teńligi talabı balalardıń ata-analarına da gúmansız tárbíya beretuǵın tásirge iye ekenligi bolıp tabıladı. Óz perzentleri menen ushırasıwdıń táhiri astında, olar menen ushırasıwdıń túrli formalarına qosılıp,

balaǵa ǵamxorlıq qılıw ushın arnawlı háreketlerdi ámelge asırıp, ata-analar ózleriniń intellektual sapalarında sezilerli dárejede ózgerip, olardıń ishki psixik dúnyası sezilerli dárejede ózgeredi.

Sol múnásibet penen, ata-analarga qarata, J. Kortshak sonday dep jazǵan edi: "balalar ústinen baqlaw, oqıtıw, emlew, joq etiw, qalıplestiriw júrgizip, jetik, qalıplesken, ózgermegen ata-ana balalardı tárbiyasında átirap -ortalıq tásirine túspeydi degen piker qáte esaplanadı".

Lawazımlardıń teńligi, ata-analar sáwbetleside baladay bolıwı kerekligin ańlatpaydı, bálki, olar "balanıń názik haqıyqatların" túsiniwleri kerek.

Baylanıstaǵı poziciyalardıń teńligi ata-analar ushın mudami óz perzentleriniń kózleri menen dúnyanı túrli sırtqı kórinislerde kóriwdi úyreniw záruriyatı esaplanadı. Hám Suxomlinskiy bul haqqında tuwrı jazǵan : "balalıq dep atalıwshı ájayıp sarayǵa kiriw ushın, biz málim dárejede bala bolıwımız kerek. Sonda ǵana biz bala ústinen dana húkimleкке iye bolamız".

8. Ata-analar bul máseleni sheshiwde kerekli aralıqtı qanday tabıw múmkin?

Sonı este saqlaw kerek, belgilengen aralıq, birinshi náwbette, ata-analardıń motivacion strukturaları menen tárbiya processin belgileytuǵın ulıwma faktorlar menen baylanıslı. Sonı da aytıw kerek, úlkenler minez-qulqı "motiv" sózi menen belgilenetuǵın hár qıylı motivatorlardıń kútá úlken hám quramalı kompleksi menen belgilenedi. İnsan shaxsında barlıq sebepler hár bir mobil sistema ushın málim bir individual sistemaǵa aylanadı. Bazıbir sebepler insan ushın eń zárúrli, áhmiyetli bolıp, basqalar bolsa ayırıqsha mániske iye boladı. Basqasha etip aytqanda, hár qanday insan iskerligi onı xoshametleytuǵın sebepler menen anıqlanıwı múmkin. Iskerlik bir neshe sebeplerge kóre ámelge asırıladı, geyde birdey iskerlik hár qıylı yamasa hátte psixologiyalıq mazmundaǵı qarama-qarsılıqlarǵa sebep boladı. Tárbiyanı tuwrı qurıw ushın ata-analar waqıtı-waqıtı menen ózleriniń tárbiya iskerligi menen shuǵıllanatuǵın motivlardı ózleri ushın belgilewleri, olardı bilimlendiriwge tiyisli umtılw-háreketler menen qanday basqarıp atırǵanın anıqlawları kerek.

Shańaraqta bala menen múnásibetlerde ústin bolǵan aralıq tuwrıdan-tuwrı úlkenler tárbiya iskerligi qanday orıńǵa baylanıslı ekenligine, minez-qulqınıń túrli motivları ushın quramalı, uǵımsız, geyde ishki qarsılıqlarǵa baylanıslı boladı.

9. Tárbiyanıń basqa iskerlik túrleri menen baylanısı, tárbiyanıń ol yaki bul motivlerge boysınıwı, sonıń menen birge, insannıń pútin shaxsında tárbiyanıń ornı - bulardıń barlıǵı hár bir ata-ananıń tárbiyada arnawlı, kem ushıraytuǵın, individual xarakterge iye bolıwına alıp keledi.

Sol sebepli óz perzentin tárbiyalawdı qálegen ata-analar tosattan emes, bálki sanalı túrde ózlerin analiz qılıwdan, óz ózliginiń qásiyetlerin analiz qılıw menen baslawları kerek.

Tárbiyanıń tabısı arnawlı bir jeke ayrıqshalıqlarǵa baylanıslı emes. "Analar hár qanday zatqa mútáj, analar hár qanday zárúrli" - bul belgili qatarlar ata-ana roli ushın zárúr bolǵan ózlik qásiyetleriniń bar ekenligi menen anıqlanbaǵan tárbiya tabıslı bolıwınıń tán alınıwı retinde túsiniliwi múmkin.

Psixologiyalıq izertlewler sonı kórsetedi, ruwxıy álemniń arnawlı bir muwapıqlıǵın, onıń ashıqlıǵın, ózgeris qábiletin, analiz qılıw qábiletin belgileytuǵın adamlar tárbiya menen eń tabıslı gúresediler. Balanı tárbiyalaw ushın óz-ózin ańǵarıw, bárkamal shaxslar eń sáykes keledi. Jeke uyqaslıqtıń eń keń tarqalǵan ózgesheligi sonda, uyqas adam ózi bolıwǵa ılayıq bolǵan adam bolıwǵa háreket etedi, basqasha etip aytqanda, ol ayırıqsha barlıq dáramat hám qábiletlerdi tolıq ashıp beretuǵın shaxs bolıp tabıladı.

Bárkamal adamlar, álbette, óz maqsetlerinen sırtta bolǵan iskerlikte qatnasadı. Olar egocentrizmdi jeńip shıǵadı, turmıs waqıyaların esaplawdı, olar ózlerin emes, bálki xızmet qılıp atırǵan jumıslardan talap etedi. Olar bul máselege arnalǵan, olar ushın bul júdá qımbatlı zat. Óz jumısın atqarıp, miynet hám quwanış ortasındaǵı bóliniwdi aktiv túrde alıp baradı. Olar ushın islew jasaw hám jasaw turmıstan zawıq alıw bolıp esaplanadı. Soǵan qaramay, ardaqlı jumısıńızǵa quwanışlı hám aktiv túrde berilgen bunday kisi, tuwrısında, bala ushın quwanış hám optimistlik ortalıǵın, turmıstıń tolaqaanlı sezimin jaratılması múmkinligin atap ótiw kerek. Óziniń bar ekenligi menen, úgit hám talaplarsız,

ózinin turmısı menen tolğan, bala menen ulıwma bolğan, bunday kisi, bunday ata-ana ańsatǵana psixik turmıstın gigienasınıń eń tiykargı qaǵıydasın atqaradı balada tolıqlıq, toyınǵanlıq, quwanış sezimin jaratadı. Hám bunday atmosfera tuwrı uyqas tárbiyanın eń jaqsı ústini bolıp tabıladı.

Bilimlendiriw tarawındaǵı psixologiyalıq juwapkershilik ata-ananın ózine bolğan isenim dárejesin, zárúr qaǵıydalarǵa ámel qılıw, balaǵa hám basqa adamlarǵa salıstırǵanda óz minnetlemelerin orınlaw qábiletin ańlatadı. Juwapkershiliksiz, tez-tez óz qararların ózgartiretuǵın, mudamı óz hárezetlerinde toba etetuǵın, mudamı hám hár bir zatda gúman etetuǵın ata-ana perzentinın húrmeti hám isenimin pútkilley joytıwı yamasa onı pútkilley biykar etiwı hám óz gárezsiz qararların qabıllawdın tolıq uqıpsızlıǵın asırıwı múmkin.

10. Balanın ómirinın dáslepki kúnlerinen baslap, ata – analar xanadanda bolıwları hár bir kisi ushın hám ata-ana hám tez ósip baratırǵan náreste ushın qolay bolıwı kerek.

Saw balanın rawajlanıwının tiykargı shártleri taza hawa esaplanadı. Sol sebepli balaǵa xanadanda eń jaqsı bólme yamasa xanada hawa hám jaqtılıq kóp bolğan eń jaqsı jay beriliwı kerek.

Álbette, náreste birinshi kúnden baslap bólek xanaǵa iye bolǵanda ideal boladı. Biraq, tar shárayatlarda da náreste ushın qolay, jaqsı hám qawipsiz bolıwı kerek.

Balalar múyeshi ushın áynekke jaqınlaw jay ajıratıw jaqsılaw bolıp tabıladı balalardıń sawlıǵın hám normal kórinisin saqlap qalıw ushın tábiy kúndizgi jaqtılandırıw zárúrli bolıp tabıladı. Ol jaylasqan bólme jaqsı hám úzliksiz túrde samallatılıwı hám tazalanıwı kerek. Balanın tósegin hár tárepten hawaǵa jetetuǵın etip jayǵastırıw, ıssılıq dáreklerine yaki samalǵa tuwrı (bul halda bala júdá tez-tez suwıqlasıwı) qoymaw jaqsı bolıp tabıladı. Qalğan mebeller tek zárúr bolıwı kerek, pol tayǵaq hám suwıq bolmawı kerek.

"Qawipsizlik texnikası" nın barlıq qaǵıydalarına ámel qılıw haqqında ıqtıyatlılıq menen gamxorlıq qılıw kerek, balaǵa tiykargı qawipi hálsiz hám biyqarar zatlar: otırıw hám júriwdi ózlestirip atırǵanda, ol olardı isletiwge hárezet

etedi, bul júdá ashınarlı aqıbetlerge alıp keliwi múmkin. Ásirese, qáwipli, kiyim shkaflar, gúller ushın stendler hám basqa joqarı qáwipli zatlar olar tek ǵana balaǵa túsip ketpesten, saldamlı jara alıp, onı " jaraqatlawı" múmkin.

Balanıń bası ústinde qáwipli zatlar bolmawı kerek-turıwǵa háreket etkende, ol temir yamasa rozetkadan erkin asılǵan elektr shnurdı ustap turıwı múmkin. Balanıń átirap-ortalıqtı úyreniw ushın paydalanatuǵın zatlar arasında elektr rozetkaların (mısalı, olardı geypara zat menen jabıw) alıp taslaw kerek, Super o'tkeriwshi zatlar da bolıwı múmkin. Áyneklerge jantasıwları tosıw kerek, hám ol nátiyjesiz bolǵanda, eger bala ele da sırtqa shıqqısı kelse, mini-balkon yamasa tosıqlardı qorǵawdı támiyinlew kerek. Hám pútkil dáwir dawamında, náreste júriwdi úyrenip atırǵanda, onıń " háreketleniw zonasınan" alıp taslawı múmkin bolǵan hámme zattı alıp taslań.

Endi balanıń qolay múyeshi haqqında. Onıń ómiriniń dáslepki aylarında onıń ushın joqarı hám kishkentay ózgeriwshen stol jeterli. Olar, ádette, ananıń jataqxanasına jaqın orında ornatıladı, sebebi bul waqıtta bala kúndelikli kútimdi talap etedi.

Bir neshe aydan keyin balaǵa háreket hám oyın ushın qosımsha jay kerek boladı. Bul jay áynekke jaqın bolsa jaqsı boladı (jerge jumsaq gilem qoyıwıńız yamasa diywalǵa manej qoyıwıńız múmkin). Eger kerek bolsa, tazalanatuǵın torlı qolay jeńil manejler ornatiw kerek.

Shama menen bir jastan baslap kishkene adamǵa tez ósip baratırǵan mútajlıkların qandırıw ushın qosımsha mebel zárúr. Bul waqıtqa kelip, bala baxıtlı, ǵamxor ata-analar hám aǵayınleri tárepinen satıp alınǵan kóp oyınshıqlar oynaydı piramida menen oynap, reńli kubuktı óz qolı menen geypara zat qurıw ushın háreket etedi hám qatań kvartiranıń jaǵdayın tekserip shıǵadı. Hesh bolmaǵanda xanada islep shıǵarılǵan tártipsizlikti kemeytiw ushın, onı ózine tartatuǵın hám eń áhmiyetlisi, qolay múyesh penen úskenelew, onı óz qolı menen satıp alınǵan yamasa islep shıǵarılǵan balalar mebelleri menen támiyinlew kerek.

Bala júdá tez ósedı, hám ósiwi menen bir waqıttıń ózinde onıń fizikalıq qábileti de ózgeredi: mebel ol ushın kishi hám qolaysız boladı, sol sebepli hár altı

ayda onı ózgertiw ushın emes, bálki, ol 4-5 jasqa shekem nárestege xizmet etiwı ushın kishi kombinirlengen stol ornatiw usınıs etiledi. Bunı ózińiz etiwıńiz yamasa mebel ustaxanasında buyırtpa etiwıńiz múmkin.

4-5 jıldan baslap, bala uyqı ushın turaqlı jay talap etiledi, úlkenler shańaraq aǵzaları jataqханalarında izolyaciya etilgen bolıwı kerek, hám 6 -7 jasında oǵan bazıbir qolaylıqlar qılıp bolsa da bólek jatıwı kerek. Ideal halda, álbette, balaǵa bólek xananı berip, onı balalar ushın úskenelew kerek edi. Biraq, jas shańaraqtıń turmıs shárayatı kóbinese bunı ámelge asırıwǵa múmkinshilik bermeydi hám siz bir yamasa qos xanalı kvartiraniń ulıwma reti kelgende de balalar múyeshin uyımlastırıwıńız kerek, yaǵnıy balalar mebellerin satıp alıw hám balanıń shınıǵıwları hám oyınları ushın qosımsha jay ajıratıw bolıp esaplanadı. Bulardıń barlıǵı xananıń sheklengen maydanında ámelge asırıladı. Bunda shańaraq turmıs táriziniń de ózgeriwine tayın bolıwı kerek,: qonaqlar saparlar, keshki Tv kórsetiwleri, hám taǵı basqalar kemeyiwı múmkin, bul jerde bólme maydanı paydalanıw qanshelik aqılǵa say jobalastırılǵanı, dıqqat penen hár bir mebel ornın oylap, hám hátte onıń zárúr ekenligin bahalaw júdá áhmiyetli.

Balalar reti kelgende proektlestiriwde balanıń mobil oyınlar ushın sharayat jaratıw ushın ayırıqsha qásiyetlerin esapqa alıw kerek. Mısal ushın, áynektegi perdeler kelte etip taǵılıwı kerek. Shiyshe buyımlar – aynalı polkalar, lyustralar yamasa plafonlar bolıwı maqsetke muwapıq emes. Túńgi jaqtılandırǵısh temiri tegis bolıwı kerek: metall, plastmassa yamasa qalıń qaǵazdan tayarlanǵan. Eger balalar xanasındaǵı mebeller jarqıraǵan bolmasa, ótkir múyeshleri hám metall qırlardıń bolmaǵanı jaqsı bul balalardıń shawqımlı sháryatta jaralanıw qáwpin azaytadı.

Balalar xanası jáne onıń dizayni menen úskenelewdi baslaǵanıńızda, ózińizdi balalıq, keyipińiz, tileklerińiz, átirapingizdaǵı sezimlerińiz menen eslewge háreket etiń. Bul siziń perzentlerińizdiń tileklerin jaqsılaw hám tolıq usınıwǵa járdem beredi jáne bul tileklerdi ámelge asırıw menen tabıslı gúresedi.

Taǵı bir márte eskertip ótpekshimen, balalar xanası atmosferası, onıń pútkil kórinisi - bezetiw, mebelleri, jaqtılıq, perdeler, diywallardaǵı súwretler hám basqalar ashıq reńde bolǵabı maqul.

Shańaraq hám nekeniń payda bolıwına sebepshi faktorlardan biri ásirese biziń shárayatımızda perzent tuwılıwı bolıp esaplanadı. Ilimiy dereklerde insaniyat ata-ana hám perzentler múnásibetleri ozine tan basqıshları hám rawajlanıw nızamlardı bastan keshirgenlerinen gúwaliq beredi. XIX asırdıń basları XX asırdıń ortalarına kelip, ata-analar perzentlerdiń jamiyette tutqan orınları, olardıń socillasıwına ayrıqsha itibar bere baslaǵan.

Shańaraqta perzent tuwılıwı onıń sanı hám tarbiya beriw imkaniyatları máselesi hár dayım hám aktual bolǵan. Shıǵıs mamleketlerinde Rossiyda shańaraqta bala sanınıń keskin kemeyip ketiwi múnásibeti menen er hayaldıń reproductiv huqıqı madeniyatı hám qulqı máselesi tap usı dawirde aktual masele bolıp esaplanadı. Rus alımı S.P.Kapitsianıń 1995-2025-jıllar aralıǵında tuwılıwınıń kemeyiwi 2 mlnnan 32 mln ǵa shekem túsip ketedi. Bul nomerge 1995-jılǵı 147,9 mln xalıq sanı tiykar qılınıp alıńǵan.

Reproductiv qulıq-bul shańaraqta perzent tuwılıwı menen baylanıslı qulıqdır. Ol shańaraq aǵzalardı óz dawiriniń puqarası sıpatında social kelip shıǵıwı jası salamatlıǵı dárejesi mádeniyatına tuwrıdan-tuwrı baylanıslı bolǵan is-areketidur. Bul hareketlerdiń tiykarǵı motivi insan ózinen násil qaldırıw shańaraqta er-hayaldıń waziypasın orınlaw bolıp tabıladı.

Perinatal psixologiya--psixologiya páninde isletiletuǵın perinital túsiniǵi menen medicinada isletiletuǵın túsiniń ortasında parıq qıladı. Medicinada perinatal dáwir óz ishine hámleleniń ana qarnındaǵı 28 háptelik rawajlanıw dáwiri menen bala tuwıǵannan keyingi 7-10 kunlik dáwir aralıǵın názerde tutadı. Perenatal psixologiyasında hámle payda bolǵan dáwirden náresteniń ana menen birgelikte emocional baylanısta keshetuǵın dáwirge shekem bolǵan waqıt názerde tutiladı. Psixologiya ushın balanıń er hám hayal qosılıwı nátiyjesinde qanday konstruktiv yaki distruktiv motivleri tiykarında payda bolıwı hám áhmiyeti bolıp esaplanadı.

I.B.Dobryakov 2003-jil hámledar hayallardıń sol dáwir ishindegi psixologiyalıq keshirmeleriniń formaların sonday korsetedi:

- optimal tip
- gipogeztagnozik tip
- eforik tip
- qáweterli tip
- depressivlik tip

Shańaraqlıq múnasibetlerdiń eń tásirli hám kerekli bólegi bul ana-bala múnásetleri. Bala tuwiliwı dáslep ana hám bala óz ara sezim hám psixologiyalıq tárepten baylanısqan bolıp ekewide bir tán bir pútın esaplanadı. E.Erikson aytıwınsha “Ulıwma isenim” ge tiykar boladı.

Denesi menen ana hám balanıń ozine tán sezim bolıp ol kóbinshe “Xolding” (ingilizshe tutıw uslaw sózinen alıńǵan) tájiriybesinen kelip shıǵadı. Yaǵnıy ana óz balasın qolında uslap denesi denesine tiygende sezetugın keshirimeleri arqalı baladaǵı ózgerislerdi sezedi. Bennikott degen alımnıń pikirinshe Xolding tájireybesi jaqsı bolmaǵan analardıń shaxsıy máseleleri kóp bolıp olar balaları qolında uslaǵanda hám derlik hesh nárseni sezbeydi.

Ingiliz psixiatr Jon Boylbiy tárepinen islep shıǵılǵan túrli ómirlik wazıypalarda ana bala múnásibetlerinde M.Eyhswort degen alım tárepinen tekserilgen. Emocional baylanǵanlıq teoriyası ádette 7 aylıqtan keyingi balanıń anaǵa júda baylanıp qalıwı hám sol arqalı bala ushın kerekli psixologiyalıq rawajlanıwlar júz beriwdi dálillegen. Shańaraq ondaǵı shaxslar ara múnásibetler er hayal hám ata-ana hámde balalar múnásibetleri kóplep izertlewlerdiń obiekti hám predmeti bolǵan. Bul Ózbekstan alımlarınıń jumısları hám dıqqatqa itibarlı.

Sibling dárejesiniń bala hám úlkenlerdiń múnásebetine tásinin úyreniwde tómendegi alımlar óz pikirlerin keltirip ótken.

A.Adler shańaraqtanıw páninde birinshi mártebe bala shaxsınıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı onıń shańaraǵındaǵı aǵalı-iniler hám apalı-sińlilerdiń bar ekenligine baylansılılıǵı ideyasın alǵa súrgen. Ashınarlısı, bul shıǵıs xalıqları, ásirese, Ózbekstan ushın áke áhmiyetli bolıwına qaramay, bizde de, kishi

shańaraqlarǵa tán bolǵan batısta da kem úyrenilgen.

Psixologiyalıq ádebiyatlarda sibling dárejesi (inglizshe *sibling*, *sibs* – bir shańaraқтаǵı ájaǵalar hám ájapalar mánisin bildiredi) - belgili bir insannıń belgili bir shańaraқта tuwılıwı, jınısı hám tuwılıwlar arasındǵı rásmiy parıqtı belgilewshi túsinikti bildiredi. Balanıń sibling dárejesi hám onıń shaxsıy kórsetkishler menen baylanıslılıǵı máselesine ele anıqlıq kirgizilmegen, yaǵnıy anıq ilimiy dáliyller jetkilikli emes. Soǵan qaramastan, kóp ǵana izertlewshiler (Ritshardson R., 1994; DDriskoll R., *İksteyn D.*, 2003; Brazington R., 2003 hám basqalar) shaxstıń sibling dárejesi onıń shaxsına, erli-zayıplılıq hám ata-analıq dárejelerine, doslar menen sóylesiwine, jumısta baslıq hám kásiplesler menen ornatatuǵın sáwbetlesiwlerdiń xarakterine tásir etiwın úyrenen. Empirikalıq maǵlıwmatlar bunday baylanıslılıqtıń tórt túri bar ekenligin aytadı.

Tuńǵısh perzent, shańaraқтаǵı perzentlerdiń úlkeni, ádette ata-anasınıń úmiti bolıp, onnan kóp nárselerdi kútedi hám usı úmitlerin aqlaydı hám. Ondaǵı jetiskenliklerge bolǵan intiliw, oqıw hám kásip-óner iyelew jónelisindegi utısları hám erisiw imkaniyatları da ádette joqarı boladı. Balanıń jetiskenlikleri tek ǵana ata-anǵa baylanıslı, bálkim belgili waqıt erkeletilgen balanıń, keyinirek “taxttan túsiwi”, abırayı birden ózgeriwi hám kútiwler diziminiń hám usıǵan jarasa basqasha bolıp qalıwı menen baylanıslı. Bunı *Adler* maqalı menen aytqanda “detronizaciya” yaǵnıy taxttan ayrılıwı dep ataw múmkin. Sebebi úkesi yamasa sińlisi payda bolǵannan soń, ata-anasınıń itibarı birden basqa balaǵa qaratılıp, ózine múnásibettiń ózgerip qalǵanlıǵın bala ózine tán qayǵırıw menen sezedi. Biraq ata-ananıń itibarı hám mehrine erisiw maqsetinde háreket etip baslaydı.

Eger tuńǵısh perzenttiń úkeli bolǵannan soń payda bolatuǵın deprivaciyası kúshli bolsa da, ózin kórsetiw ushın ishki imkaniyatları jetkilikli bolmasa (bazıda tuńǵısh perzent ázzirek boladı), onda balanıń minezindegi keskin jaman ózgerisler júz bere baslaydı, máselen úkesin jaman kórip, oǵan zıyan jetkiziwge háreket qıladı, ınıqlılıǵı menen ata-anasın qapa etedi, awqat jemeytuǵın, ózi ǵárezsiz halda uyıqlamaytuǵın, hátte hájetke shıqqaytuǵın, aytqanın qılmaytuǵın qırsıq bolıp baradı. Ómirde sonday waqıyalarda ushırasqan, ǵárezsiz háreketler ete baslaǵan

tuńǵısh perzent úkesin iyterip jiberiwi, awzına jaman nárselerdi salıp qoyıwı, besikte uyıqlap jatırǵan balanı jıǵıltıw jaǵdayları da bolǵan. Yaǵnıy ata-ananıń mehiri jetispey atırǵanın sezgen balada qızǵanısh sezimi oyanadı, onıń sebepshisi bolsa jańa dúnyaǵa kelgen úkesi.

Soǵan qaramastan, kerisinshe tuńǵısh penrzentler ata-anasınıń ziyrekliligi, ózinde payda bolǵan kónlikpe sebepli jańa shárayatqa maslasadı, áste-aqırın úkesine mehir qoyadı, oǵan ǵamxorlıq etiwden ráhátlenetuǵın boladı. Bul jagday oǵan payda da keltiredi: keleshekte ol hár túrli insanlar, sonday-aq abıraylı insanlar menen kelisip islewge háreket etetuǵın, olardıń kewline qaraytuǵın úyinde kórgenlerin kóshede qaytarılmawına háreket etetuǵın, maslasıwshı bolıp ósedı. Ádette bunday balanıń teńlesleri arasında ózine tán abırayı boladı. Jaslıǵınan ata-anasınıń júzi-kózine qarap, olardıń múnásibetin seziwge úyrengen bala keleshekte oqıtıwshı yamasa basshısınıń da júzi-kózine qarap, sóylesiwge úyrenedi. Ata-analıq dárejesine baylanıslı múnásibetlerdi sırtta basqalarǵa da qollawǵa kónligip baradı. Sonıń ushın tuńǵıshlarda kirisimlilik, kishilerge ǵamxorlıq, ǵárezsiz qararlar qabıl etiwge, juwapkershilikti moynına alıw hám liderlikke beyimlesip rawajlanıp baradı. Sonıń ushın da jámiyette basshı lawazımlarda islep atırǵan, siyasıy hám jámiyetshilik basqarmaların basqarıp atırǵanlardıń kópshiligi shańaraqta tuńǵısh perzent ekenligi úyrenilgen. Mısalı, Amerika Prezidentleriniń yarımı, 20 dan artıǵı shańaraqta tuńǵısh perzentler bolǵan. Ádette shańaraqta ósip atırǵan ul balalardıń tuńǵıshı erkekler jámaátin (mısalı, áskeriy, xalıq aralıq, siyasıy shólkemler), qarındasları bolǵan ájaǵalar hayal-qızlar jámaátin (mektep, bolnica) hám usıǵan uqsas ajapalar da jámaátı jaqsı basqaratuǵın basshılar bolıp jetilisedi. Nekede bolsa, ortanshı perzent kelisip, baxıtlı jasawǵa meyil boladı. Sonı da aytıwımız kerek, ayırım jaǵdaylarda tuńǵısh perzentler bazıda jámiyette problemalı, tárbiyası awırlardıń kategoriyasına túsip qaladı. Buǵan ata-ananıń úlken perzentinen úmitleriniń hádden zıyat kópligi yaki “detronızaciya” processiniń bala tárepinen jaman qabıl etiwı sebep boladı.

• ***Ekinshi perzent (yaki ortanshı)*** ádette úlkenlerge baǵınıshlı, ózgeler kómegine mútáj, ádalatsızlıq, qáwipsizlik hám shıdamsız, basqalardıń

múnásibetlerin injılıq penen qabıl etetuǵın bolıp ósedi. Ol ajaǵası yamasa ajapasına qarap, onıń sayasında hayar, epsizlew bolıp kórinedi, sebebi tuwılǵanınan baslap qasında onnan úlkenler bar ekenligine kónligip baradı. Ortanshı perzentlerden jaqsı sanaatkarlar, sportshılar, diplomatlar, adamlar menen islesiwge usta bolǵan basshılar jetilisip shıǵıwı da múmkin.

• **Kishi perzent** ómiriniń aqırına shekem ózin kishimen dep júredi, onı hesh kim qapa qılıwı múmkin emes. Hámiyshe ǵamxorlıqta bolǵan kishi perzent keleshekte de, hámme jerde ózin qorgawda, qawipsizlikte seziwge beyimlirek boladı hám onı ózgelerden talap etedi hám. Olardıń keypiyatı kóbinshe jaqsı bolıp, átiraptaǵılar menen jaqsı sáwbetlesiwge kirise aladı. Ádette kishi perzentte jetiskenlikke erisiw motivaciyası kúshli, qarama-qarsılıq talap etilgen jaǵdayda da ol shıdamlıraq boladı. Olardıń nekedegi áwmetleri kemirek bolıwı gúzetilgen, shańaraqta kishi perzent bolǵanlar sál nársenge ajırıswdı oylaydı, sebebi olardan jaqsı opadar, shıdamlı kúyew yamasa hayal shıqpaydı. Sol sebepten turmıs qurıwǵa onsha asıqpaydı, sebebi ózine juwapkershilikti alıwdı jaqtırmaydı.

• **Jalǵız perzenttiń** sibling dárejesi tuńǵısh perzenttikine salıstırǵanda jaqın. Ata-ananıń úmitleri hám arızıların bolıp úlkeygen bala kóp tarawda, ásirese, intellektual tarawda úlken jetiskenliklerge erisiwi múmkin, biraq ádette ózin júdá jaqsı kóretuǵın egoist bolıp qaladı, Olar jámiyette de qáte qılıp qoyıwdan qorıqpaydı, jetiskenlikke qaray júredi, lekin hámme waqıtta da erise bermeydi, sebebi adamlar menen kirisimli emes. Sonıń ushın ózbek xalqında «Jalǵız perzent – perzent emes», degen ǵápler bar, olar ata-ananıń kúyip-pisip, oǵan barlıq imkaniyatlardı jaratıp, jaqsı kóretuǵınlıǵınıń qádirine jetpeydi. Bul nársese basqa insanlar menen bolǵan múnásibetinde de kórinedi, qartayǵan ata-anaǵa tuńǵısh perzent qanshama miyrimli bolsa, jalǵız perzent bunıń kerisi, ákesi hám anasınıń óliminen keyin de olardan qapa bolıp júredi, «nege meni taslap ketti» dep. Sonıń ushın jaqsı shańaraq ushın keminde eki perzenttiń bolıwı hám olardıń arasında jaqsı óz ara múnásibetlerdiń qarar tabıwı insan ushın da, shańaraq, jámiyet ushın da paydalı.

• **Siblingler qarama-qarsılıǵı** hádiysesi G.T.Xomentauskas tárepinen pánge

kirgizilgen hám úyrenilgen. Bunda balalardıń óz ara múnásibetleri, bir-birine qashan qarsı, qashan birlesiwleri úyrenilgen. Mısalı, shańaraqlıq krizisler waqtında, ata-ana dúnyadan ótkende yamasa awırıp qalganda olar álbette bir-birine miyrimli boladı, birlesedi. Kerisinshe jaǵdaylarda bolsa, ásirese rawajlangan mámleketlerde bir ata-ananıń perzentleri arasında ózine tán múnásibetler gúzetilgen. Bul nárese sol jámiyettegi shaxsıy avtonomiya fenomenini menen baylanıslı bolıp, hár bir insan jaslıǵınan baslap-aq tek óziniń mápi ushın jasaydı hám gúresedi. Bunday shárayatta sibling múnásibetleriniń tek jaqsı bolıwına erisiw bir qansha qıyın.

• **Ózine tán** demokratiya ortalıǵı shańaraqlarda rawajlangan Ózbekstanlıqlar milleti, kelip shıǵıwı, hám ekonomikalıq dárejesinen basqa, álbette, shańaraqta eki hám onnan artıq perzent bolıwına intiledi hám balalar arasındagı múnásibetlerdi jaqsı tárizde jolǵa qoyadı, shańaraqlıq islerge juwapkershilik penen qaraydı. Bunda erli-zayıplılar úlken mamalar hám babalardıń úgit-násiyatlarınan ásirese úrip-ádetlerden orınlı paydalanıwǵa intiledi. Húkimettiń bul haqqındaǵı demografikalıq siyasatı da shańaraqlar mápine irgeles jalǵız perzent mámleket ekonomikası hám onıń rawajı ushın jetkilikli emes ekenligin hámme túsinedi.

Mámleketimiz basshısı hám húkimettiń shańaraqta salamat turmıs tárizin qalıplestiriw, milliy genofondtı jaqsılaw siyasatınıń mánisi mámleketimizde dúnyaǵa kelgen hám kelip atırǵan perzentler eń aldǵı menen tórt múshesi saw bolıp tuwılsın, saw salamat úlkeysin hám olardı dúnyaǵa keltirgen ata-analıq baxtınan quwanıp, ómirlik joldası menen birgelikte salamat turmıs tárizin shańaraqta qalıplestirsin. Elimizdiń barlıq iri qalalarında dúzilgen skrining orayları, petenatal shıpa orınlarınıń tiykarǵı wazıypası salamat perzentler tuwılıwın aldınnan anıqlaw hám nágiranlıqtıń aldın alıw bolıp esaplanadı. «Salamat ana – salamat násil» uranı hár bir ózbekstanlıqtıń qálbine sińip ketken naqıl esaplanadı.

1.4. Shańaraqta shaxslarara múnásibetler hám olardıń bala rawajlanıwına tásiiri

Ádette kóp balalı dep, 5 yaki onnan da artıq balaǵa iye bolǵan shańaraqtı

túsinemiz. Lekin házirgi waqıtta bul jaǵday júdá kem ushırasadı, ásirese Batıs evropa mámleketleri, sonday-aq Rossiyada derlik sanawlı. Respublika «Shańaraq» ilimiy-ámeliy orayınıń 90-jıllardıń aqırında ótkerilgen izertlewlerde awıl xalqınıń hár úshewinen birewi kóp balalı, yaǵnıy 5 yaki onnan artıq bala bolıwınıń tárepdarı bolıp, maǵlıwmat bergen bolsa, búgingi kúnge kelip, tek 0,6-0,7 % xalqı ǵana shańaraqta balalar sanı kóp bolıwına qarsı emes, biraq real turmısta da 5 hám onnan zıyat perzent kórip atırǵan shańaraqlar sanı keskin qısqaǵan.

Sonı aytıwımız kerek, zamanagóy shańaraq aǵzaları hesh nársese qaramay, shańaraqta kem sanlı (bizde ortasha 2-3ew) balanı tárbiyalawǵa baylanıslı ustanovkalarǵa iye. Psixologiyalıq izertlewler kóp balalı shańaraq aǵzalarınıń psixodiagnostikalıq testlerdegi kórsetkishleri basqalarǵa salıstırǵanda tómeklikin kórsetti. Bul olardıń intellektual hám jaqsı rawajlanıw kórsetkishlerin, kóbirek sociallıq adaptaciyası hám salamatlılıǵına tiykarlangan. Amerikalıq izertlewshiler (*R.Zayonts, X.Markus* hám basqalar) kóp perzentli shańaraqtıń jaman aqıbetlerine kóbirek itibarın qaratadı, biraq olardıń pikirleri biziń ortalıǵımız, bala tárbiyalawdaǵı úrp-ádetlerimizge tán emes. Bizde nuklear shańaraqta kóp perzentli tárbiyalaw qıyın ekenligi haqqındaǵı oylar bar, úlken bolmaǵan shańaraq shárayatında 3-4 hám onnan artıq balanı tárbiyalawdaǵı bir qatar tájiriye hám pikirler de joq emes.

Qanday jaǵday bolıwına qaramay, zamanagóy ózbek shańaraqlarında da reproductiv ustanovkalar ózgergen hám jaslar, hátteki ata-analar da úlken shańaraq táshwishlerin jaqsı bileđi. Shańaraq tárbiyasında ulıwma insanıyılıq qádiriyatlar menen milliy qadiriylatlardı birlestiriw shańaraqtıń barlıq aǵzalarınıń tárbiyalanǵanlıq dárejesin asırıwdıń áhmiyetli ámellerden esaplanadı.

Shańaraq, ondaǵı shaxslar aralıq múnásibetler, er – hayal hám ata – ana, balalar múnásibetleri kóplegen izertlewlerdiń obiekti hám predmeti bolǵan. Bul boyınsha Ózbekstan alımlarınıń jumısları da diqqatqa ilayiqli.

Tiykarinan, ata – analıq ustanovkaları hám olardıń perzent tárbiyalaw usulları mashqalası rossiyalıq bir qatar izleniwshilerdiń shıǵarmalarında kórsetip ótilgen (*A.E.Lishko, A.A.Bodalev, A.A.Stolin, E.G.Eydemiller, V.V.Yustitskiy*). Ata–

analıqtıń eń áhmiyetli sipatlarına aldı burın protekciya yamasa perzentlerdi tárbiyalaw ushın sariplanatuǵın kúsh, waqıt hám itibar ólshemi, balanıń túrli mútájliklerin qanaatlendiriw dárejesi, tártip-intizamǵa shaqiriw menen baylanıslı talaplar dárejesi, sheklewler yamasa balanıń minez – qulqın tártipke salıwǵa isletiletuǵın sankciyalar sisteması kiredi.

Giperprotekciya – ata–analardıń perzentlerine bolǵan hádden ziyat itibari bolıp, bul olardıń bala tárbiyası ushın kúsh, waqıt hám itibardı ayamaslıqlarında kórinedi. Ata– ana bul jumıstı turmıs tárizine aylantıradı, yaǵnıy anna ushın da, ata ushın da bala tárbiyası ómiriniń mazmunına aylanadı.

Giperprotekciya –ata–ana tárepinen barlıq istek, tilek hám mútájliklerdi bile tura, kritika hám pikirlesiwsiz qanaatlendiriwǵa umtiliw; balanı hár qanday qiyınshılıqlar hám tosiqlardan qorgaw, onıń barlıq qálewlerin sol jerde orınlaw, erkeletiw, ápiwayı jetiskenliklerden quwanıw, qátelerin sezbeslikke qaratılǵan háreketler. Balası ushın «janın jabbarǵa beriwshiler» ádette ózleri bilmegen halda perzentlerine jamanlıq qılıp atırǵanlıqların sezbeydi, nátiyjede bala keleshekte iske taqatsız, kópshiliktiń ishinde ózin tuta almaytuǵın, turmıstıń pás – bálentliklerinde ózin ilájsiz sezinetuǵın, erinshek,erke bolıp qaladı. Ásirese, bala óspirimlik jasına jetkende, erke, is jaqqas bolǵanı ushın dosları hám teńlesleri átirapında da hámme aytqanları bolıwın qáleytuǵın, liderlikke umtiliwshańlıǵın kórsetkisi keletuǵın, biraq ishki tárepten, negizinde onda bunday sipatlar bolmaydı. Gáp sonda, bunday halatlarda ata–ana zúrriyadi timsalında aldın óz turmıslıq tájiriyesinde erise almaǵan ármanların júzege shıǵargısı keledi, olardıń tárbiya usılları tiykarinan soǵan qaratılǵan boladı, biraq bala kóp tárepten nashar ekenligin keyinshellı socillıq ortalıqtıń túrli jaǵdaylarına túskeninde sezine baslaydı.

ǵamxorlıqtan ústem keletuǵın giperprotekciya – bunda erkeletiwden kóre ata–ana tárepinen balasınıń hár bir júrgen qáдеми hám is – háreketin baqlawǵa alıw arqalı oǵan itibar beriw názerde tutıladı. Sonıń ushın bul tárbiya usılında túrlishe biykarlawlar, shegaralawlar («ol múmkin emes», «bul múmkin emes» túrinde) kóp boladı. Bunday shárayatta úlken bolǵan bala ádette erkin pikirli, óz betinshe qarar shıǵarıwshı bola almaydı, biraq sál nársenge ashıwı keletuǵın, kóp nárselerden

narazı halda úlken boladı, sebebi ol barqulla baqlawdı, birewlerdiń hámme jol–jobaların kórsetip, aytıp beriwlerine úyrenip qaladı: anası bolmasa sabaq tayarlay almaytuǵın, atası bolmasa kóshege shıqpaytuǵın boladı, barlıq jumıslarında úlkenlerdiń aralasıwına kónligip ketedi.

Júdá kúshli ádep–ikramlılıq juwapkershiligi – bunda ata–ana tárepinen balaǵa bolǵan talaplar dárejesi joqarı boladı, biraq onıń tiykarǵı qálewı, mútájlikleri onshelli itibarǵa alınbaydı. Ata–ana balasınıń keleshegin puxta qılıwdı oylap, onıń júris–turısı ushın ózlerin juwapker dep sezingen halda, shaxsıy qıyalındaǵı insandı jaratıwǵa, shaxstı qalıplestiriwge urınadı, ayırım waqıtları baqlaw astında bolanıń jası, aqılıy yamasa fizikalıq múmkinshiliklerinen tis talaplar, tapsırmalar da berileberedi. Máselen, «sen tungıshımızsań, úkelerińe sen qarawıń kerek», degen mánide oǵan shańaraқтаǵı kishkene aǵzalarına yamasa keselikke shalıńan shańaraq aǵzasına qaraw sıyaqlı juwapkershilikli hám awır jumıslar da júklenedi.

Emocional radiya – bunda ata–ana balasın sonday tárbiyalaydı, onıń ata–ana ómirinde ol ózine jarasa táshwish, artıqsha júk ekenligi, ol bolmaǵanında ata–ananıń ómiri basqasha bolıwı úziliksiz ráwishte esletip turıladı. Eger bul perzent shańaraқта jalǵız bolmasa, basqa árzenderek, súyiklirek insan bolsa, jaǵday jáne de awırlasadı, «sen bolmaǵanıńda. . .», yamasa qız balaǵa qarap: «seniń ornıńda ul bala bolǵanda edi . . .» túrindegi keri sózler tez–tez aytılıp turadı.

Ayırım ata–analar bul sıyaqlı emocional tárepten balasın biykarlap atırǵanlıǵın jasırıwǵa urınadı, «nege balanı jaqtırmaysań?» sıyaqlı sorawlarǵa tiykarında onı súyiw kerekligin aytqanı menen báribir bala ata – anası ushın artıqsha táshwish ekenligin sezinip jasaydı hám tezirek erkin bolıp alıp, olardı taslap ketiwdi, ayırım jasawdı qalıp qaladı. Ana qanshelli óz mehriybanlıǵın jasalma ráwishte kórsetiwge urınbasın, bala báribir olardıń haqıyqıy emesligin kewili menen sezedi. Ásirese, atası menen ajırasqan yamasa ata taslap ketken halatlarda ananıń bunday múnásibeti balaǵa júdá awır batadı.

Qattıqollıq – bir qarasta emocional biykarlawǵa uqsaydı, biraq onnan ashıǵıraq hám awırraq boladı. Qattıqollıq tuwrıdan–tuwrı balanı jaslıǵınan urıw, sógiw, kemsitiw formasında yamasa bala mútájliklerine tolıq biypárwalıq, onıń

bar – joqlıǵın sezbeslik sıyaqlı kórinislerde bolıwı múmkin. Eki halatta da bala jaslıǵınan ne qılıp bolsa da tezirek úlken bolıw, ózi ámellep tirishiligin qılıwı, ata–ana eziwinen qutılıwın oylap jasaydı. Bunday shańaraqta balanı qanday da bir minez–qulıq ushın jazalaw ádet túsine kirip qaladı, bala qorıqqanнан ata–ana húkimine boysınıp atırǵanlıǵı, bunıń keleshekte jaman tásirleri bar ekenligin úlkenler bilmeydi, bilse de bul usıl olar ushın nátiyjeli túyiledi. Ayıpdarlıq, ayıpqa jarasa jaza sıyaqlı usıllar bala minez–qulqın basqarıwshı psixologiyalıq faktorǵa aylanadı, ol da keleshekte bárqulla ayıpdarlardı izlewge úyrenip baradı.

A.Freyd teoriyasına kóre, mine usınday jazaǵa húkim etilgen bala bargan sayın agressiv bolıp baradı, ózinde qayǵınıń qaysıdur bir obieektten (ózinin kishkenelerden, biygánalardan, haywanlardan) alıwǵa qast etken, ósh algısh bolıp ósedı. Maǵlıwmatlarǵa kóre, Amerikada kóshe balalarınıń keminde 1 % ti shańaraqta mine usınday tárbiyanıń qurbanı boladı. Amerikalıq alım S.D.SHerits shańaraqtaǵı mine usı sıyaqlı qattıqollılıqlardıń bala hám ata–ana minez–qulqına unamsız tásinin úyrenip, olardıń xarakterinde júz beretuǵın ózgerislerge toqtalıp ótken. Fizikalıq tárepten balaa zulım etip, onı urıw halatları da derlik barlıq qatlam wákillerine tán boladı. Turmısta, is–xızmetinde áwmeti kelmegen yamasa baxıtsız muhabbat qurbanı bolǵan, biraq perzent kórgen shańaraqlardıń hayallarınıń kópshiliga ashıwın balalarından alıwǵa meyillik qalıplesip baradı, bul bargan sayın turmıslıq kónlikpege aylanıp baradı. Ásirese, stress faktorlar tásirini astında ata–ana (máselen, jumıssızlar, úyi joqlar, jumıs izlep basqa jerlerge ketip qalǵan migrantlar, etnik yamasa finanslıq qıyınshılıqlardıń qurbanları, kámbaǵallar) óziniń sociallıq mashqalaların sheshe almay, tuwılǵan balasınan ósh ala baslaydı.

Turmıstaǵı mashqalalar qanshelli ata yamasa ana ushın quramalı túyilse, olardıń balasın urıwı, onnan ósh alıw itimalı sonshelli joqarı bolıwın alımlar úyrenge. Sonısı xarakterli, balasın tez–tez uratuǵın ata–ana ayırım halatlarǵa oǵan qattıqollılıǵınıń sebebin aytıp, bul sıyaqlı háreketlerdi ne ushın, ne sebepten ámelge asırıp atırǵanlıǵın túsintiriwge de ádetlenedi, balanı olardı túsiniwge, hátteki, kómek beriwge shaqıradı. Máselen, tapqanın ózi kóshede jep, alkagolǵa almastırıp kelip, ashıwın jáne baladan aladı da, pulı negizinde kem ekenligin, ishpese tura

almaslıgın balaga túsindiredi. Bunda balanın jası onshellı áhmiyetli de emes.

Gipoprotekciya – sonday jaǵday bolıp, onda ata–ananın bala menen shuǵıllanıwǵa ya waqıtı jetspeydi, yaki bul jumıstı basqalarǵa júklep qoyadı. Ayırım ata–analar sol tárizde turmıs keshirip, perzentlerin ulıwma baqlamaydı da, onıń táǵdirine biypárwa boladı, ǵamxorlıq kórsetpeydi, balasınıń kelesheğine qayǵırmaydı. Gipoprotekciyanıń jasırın formasında ata – ana bala ústinen atına nelerdidur qılǵanda boladı. Biraq negizinde olardı tek ǵana ózleriniń kúndelik mashqalaları qızıqtıradı. Bala bul halatlardı analiz etip, óziniń kerek emesligin, shańaraqta artıqsha ekenligin ańlap baradı.

Taslap qoyılǵan balalar yamasa yaki taslandıq balalar ádette jaslıǵınan ya materiallıq, ya ruwxıy mıtájlikleri qanaatlandırılmaǵan balalar bolıp tabıladı. Olar máselen, qarını toymaǵanınan fizikalıq rawajlanıwdan arqada qalsa, baqlaw hám itibardıń joqlıǵınan túrli jinayat jollarına kirip qaladı, jaqsı, haqıyqıy itibar hám mehirdiń joqlıǵınan jámiyette, adamlar arasında óz ornın tabıwǵa qıynalatuǵın, adamawı, sawatsız bolıp ósedı. Bulardıń barlıǵı olardıń keleshekte jinayat jollarına kirip qalıwına yamasa zıyanlı ádetlerge úyreniwine sebep boladı.

Gipoprotekciyanıń da hádden zıyat forması bar bolıp, onda bala ata – ana baqlawınan ataylap taslap qaldırılǵanlıǵı sebepli, onıń nadurıs jollargá kirip ketip atırǵanlıǵında biypárwa boladı. A.E.Lishko, A.A.Vdovitshenkolardıń Rossiyada ótkergen izertlewlerinde jaman jolǵa kirip ketken, er jetpegen jinayatshılardıń ata–analarında úlken qátelikler anıqlanǵan. Olar balasınıń nadurıs is–háreketin aqlamaqshı da boladı, yamasa ayıbın basqalarǵa, máselen, kóshe balalarına, mekteptegi tártipsizliklerge, oqıtıwshılardıń biypárwalıǵına awdarmaqshı boladı, tek ǵana ózleriniń ayıbın sezbeydi yamasa tán almaydı. SHańaraqlıq tárbiyanıń jáne bir forması – qarama–qarsılıqlı tárbiya. Bunda shańaraq aǵzalarınıń hár biri bir balaga túrlishe tárbiya usılların qollanadı, máselen, atası júdá qattıqol, ana júdá mehriyban, yamasa ata–ana balanıń minez–qulqın júdá baqlap, juwapkershilik penen onıń ádep–ikramlıq tárbiyası menen shuǵıllanadı, kempir apası bolsa kerisinshe, onı erkeletip, izden shıǵaradı «ele jas, úlken bolǵanda ózi jaqsı bolıp ketedi», túrinde maqullay beredi. Bunday turaqsız tárbiya usılların E.Eydemiller,

V.Yustitsiy, N.Lengard úyrenip, onıń aqibetinde balada unamsız xarakter ózgeshelikleri, máselen, qaysarlıq, abıroylı shaxslardıń kritikasıń nadurıs bahalaw sıyaqlılar qalıplesiwi dáliyllengen. Ata–ana tárbiyadağı turaqlılıqtıń aqibetlerin qıyal etse, onıń aldın alıwdı bilmeydi. Kópshilik ata–analar balasıń joǵaltıp qoyıwı yamasa onıń kewili qalıwınan qorqıp ta nadurıs tárbiya jolların tutadı. Sonıń ushın shańaraqlıq tárbiya júdá quramalı process bolıp, onda ata–analar aldınnan psixologiyalıq tárepten tayar bolıwları kerek.

Jalǵız ata-analar. Ata yamasa anadan biri bar bolǵan shańaraqlardıń payda bolıwına túrli sebepler bar: ajıralısıw sebepli birewi qaladı, nekesiz payda bolǵan shańaraq shárayatı, bunda ananıń jası úlken bolıwı da, júdá jas bolıwı da múmkin. Ádette túrli sebeplerge kóre jalǵızlanıp qalǵan tolıq emes shańaraq aǵzaları jámiyetten biraz bólek jasawǵa, jalǵızlıqqa beyim boladı. Bunday shańaraqlar finanslıq krizislerge de ushıraydı. Ayrım usınday shańaraq perzentleri júdá jaslıqtan ata islewi lazım bolǵan jumıslardıń bir bólimin óz moynına alıwǵa májbúr boladı. Teńlesleri arasında adamawı, gápke de ayırım islerge de beyimligi bolmaǵanı ushın onıń dosları da kem boladı. Tiykargı qarım–qatnas obiekti ana bolıp, ol da kóbinshe turmıs táshwishleri menen balasına jetkilikli itibar bere almaydı. Ásirese, óspirimlik jasındağı balalar ata–ananıń ajıralısıwın júdá kewillerine jaqın aladı, ashıwlanatuǵın, sálge jáńjel kóteretuǵın, anası menen de, basqa jaqınları menen de kelise almaytuǵın, agressiv bolıp qaladı.

Injıq balanı jalǵız ózi tárbiyalawǵa májbúr bolǵan shańaraqlarda ádette depressiya jaǵdayı baqlanadı. Kóbinshe bunday ana ózin áwmetsiz, turmıs jaǵdaylarınıń qurbanınday sezinedi, kóbinshe qapa bolıp júredi hám ish – ishinen ózin balaları aldında ayıplı sezedi, keleshekte onı hám perzentlerin neler kútip atırǵanlıǵın bilmey táshwishlenedi.

II BAP. SHAÑARAQTA ATA-ANA HÁM PERZENTLER ARASINDAĞI MÚNÁSEBETLERDI EKSPERIMENTAL ÚYRENIW

2.1. Shañaraqta ata-ana hám perzentler arasındaqı múnásebetler psixodiagnostikasi

**«Ata-analar múnásibeti» turlerin anıqlaw testi (V.YA.Varga, V.V.Stolin
)**

1. Men óz balamdı túsinemen.
2. Meniń balam neler haqqında oylawın biliwin qáler edim.

3. Men balamdı húrmet qıłaman.
4. Men oyımsha, balamnıń minezi ólsheminen arqada qalıp ketip atır.
5. Balanı turmısta bolatuǵın qıyınshılıqlardan uzaǵıraқта saqlaw kerek, dep esaplayman.
6. Men óz balama jaqınlıǵımdı sezbeı atırman.
7. Jaqsı ata-analar balaların qıyınshılıqlardan asıraydılar.
8. Meniń balam kópshilik maǵan jaǵımsızday tuyiledi.
9. Men balama bárqulla járdem beriwge háreket qıłaman.
10. Oılayman, bala qattı usłansa keyinshelik oǵan úlken payda keltiredi.
11. Men balama qaraǵanda ózimde ashıwshaqlıq sezip atırman.
12. Meniń balam turmısta hesh nársese erise almaydı.
13. Oılayman, basqa balalar meniń balamnıń ústinen kúlip atır.
14. Meniń balam sonday orınsız jumıslar qıladı, onı keshirip bolmaydı.
15. Meniń balam jasına qaraǵanda jetik emesdeı tuyiledi.
16. Meniń balam ashıwımdı shıǵarıwǵa háreket qıladı.
17. Meniń balam hámme jamanlıqlardı ózine tartıp aladı.
18. Meniń balama hár tárepleme jaqsı minezli bolıwın úyreniw qıyın.
19. Balanı qattı uslaw kerek, sonda onnan jaqsı adam shıǵadı.
20. Balamnıń dosları bizikige mıymanǵa kelse, men jaqsı kóremen.
21. Men balam shólkemlestirgen jumıslarda qatnasıp atırman.
22. Meniń balama jamanlıqlar jabıadı.
23. Meniń balam bul turmısta tabıstı kórmeydi.
24. Eger tanıslar arasında bala tárbiyası haqqında bir gáp shıǵıp qalsa, maǵan bir az uıat boladı, meniń balam men qálemegendeı aqıllı hám qábiletli emesdeı tuyiledi.
25. Men balama qayǵıraman.
26. Qashan balamdı onıń teńlesleri menen salıstırsam, olar meniń balamnıń ózlerin tutıwı hám kórinisleri tárepinen úlkendeı kórinedi.
27. Men bos waqıtlarımdı balam menen qanıǵarlı ráwishte ótkeremen.

28. Men balamnıń tez úlken bolıp atırǵanlıǵın hám onıń jas waqıtları hámde jagımlı waqıtların eslep atırman, tez-tez ókinip atırman.

29. Men balama dushpanday qarayman, bul pikir meniń qıyalıma tez-tez keledi.

30. Qılıwǵa úlǵırmegen jumıslarımdı, meniń balam ámelge asırsın, dep arman qılaman.

31. Balalardan talap qılǵannan kóre, olardıń aytqanlarına kóniw kerek, dep esaplayman.

32. . Men balamnıń hámme iltimasların orınlawǵa háreket qılaman.

33. SHañaraqta biran-bir qararǵa keliwde, balanıń pikirın hám inabatqa alıw kerek, dep oylayman.

34. Men balamnıń turmısı menen júdá qızıǵaman.

35. Balam menen kelispewshilik hallar júz berip qalsa, yaǵnıy ol óz pikirini menen haq bolsa men onı tez moynıma alaman.

36. Balalar jaslıǵınan ata-analarınıń jol qoyǵan qátelerin bileli.

37. Men bárqulla balamnıń pikirini esapqa alaman.

38. Men ózimde balama qaraǵanda doslıq sezimin sezemen.

39. Balamnıń tiykargı ınjılıqları sonnan ibarat, ol qaysar hám egoist, yaǵnıy xudbin.

40. Dem alıw kúnlerin bala menen ótkeriw ulıwma tuwrı kelmeydi, dep esaplayman.

41. Eń záruri perzenttiń balalıq jılları tınısh hám jaqsı ótsin, qalǵan hámmesi bir gáp boladı.

42. Bazıda maǵan sonday tuúyiledi, meniń balam hesh nársege qábiletsiz.

43. Men balamnıń qızıǵıwlarına tuwrı kóz benen qarayman.

44. Balamnıń xarakteri sonday, ol hár qanday adamnıń nervın buzıp, biran-bir qátege jol qoyıwǵa alıp keledi.

45. Men balamnıń qapagershiliklerin túsinemen.

46. Meniń balam tez-tez janıma tiyedi.

47. Balanı tárbiyalaw nervqe tiyetuǵın nárse, dep esaplayman.

48. Balanın jaslıǵınan tárbiyasına qılınǵan qattı qollıq onda kúshli xarakterdi rawajlantıradı.

49. Men óz balama isenbeymen.

50. Balaǵa qılınǵan qattı qollıq ushın ol keyinshelik minnetdar boladı ele.

51. Bazıda balam sonday kórinedi, men onnan jerkenemen.

52. Balamnıń jaqsı tárepleri, jaman táreplerine qaraǵanda az.

53. Men qızıǵıwlarımdı óz balamǵa ajırataman.

54. Meniń balam biran-bir jumıstı ózi ózbetinshe qıla almaydı, qılsa hám onı tuwrı emes orınladı.

55. Meniń balam turmısqa maslaspastan ósip atır.

56. Meniń balam qanday bolsa, sondaylıǵınsha jaǵadı.

57. Men balamnıń salamatlıǵına juda úlken itibar menen qarayman.

58. Men balam menen kóbirek maqtanaman.

59. Ata-anasınan sır saqlamaslıǵı kerek, dep esaplayman.

60. Balamnıń qábiletleri tuwrısında meniń pikirim joqarı emes.

61. Bala ata-anaları jaqtırǵan balalar menen doslassalar júda jaqsı bolar edi, dep esaplayman.

Múnásibetleriniń ólshemleri :

1-shkala : - 1-9 ; -10-32 -;

2-shkala : -1-4-; -7 – 9 ;

3-shkala : -1 - 3-; - 4 - 7;

4-shkala : - 1- 3; - 4 - 7-;

5-shkala : 1 - 3; - 4 - 8-;

Sorawnama gıltiniń turleri:

1. Qabil qılıw yaqı baladan biyganalasıw formasın sáwlelendiriwshi shkala:

3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.

2. «Koooperaciya yaqı birlespe»- Ata-ana múnásibetiniń social ıssılıq múnásibetin sáwlelendiriwshi shkala : 6, 9, 21, 25, 31, 33, 34, 35, 36.

3. «Simbioz» - bala menen qarım-qatnasta shaxslar aralıq uzviy baylanışlı múnásibetin sáwlelendiriwshi shkala: 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.

4.«Avtoritar» yaki qattı qollıq, talapshañlıq,-balanıń minez-qulqın qadaǵalaw hám baǵdarın sáwlelenliriwshi shkala: 19, 30, 48, 50, 57, 59.

5. “Kishi áwmetsiz yaki inifantallık” 9, 11, 13, 17, 22, 28, 54, 61.

Bul teste eger olar tek tes gıltiniń juwabına mas kelse «Awa» juwapları anıqlanadı. «Joq» juwapları islep shıǵılmaydı.

«Ata-analar múnásibeti» test sorawnaması haqqında túsinik

(A.YA.Varga, V.V.Stolin)

Ata-analar múnásibeti test sorawnaması balalarǵa qarım-qatnas qılıw hám olardı tárbiyalaw máseleleri boyınsha psixologiyalıq járdemge múráját qılǵan kisiler ushın ata-analar múnásibetin anıqlawǵa qaratılǵan psixodiagnostika quralı.

Ata-analar múnásibeti balaǵa qaraǵanda hár qıylı sezimleriniń dizimi sıpatında, ol menen qarım-qatnasta minez-qulqınıń ózgermesligi (Stereotipligi) bala shaxsı, onıń is-háreketleri, xarakteri, qabıl qılıw ózgesheliklerin túsiniw sıpatında qaraladı.

Sorawnamanıń dúzilisi 5 shkaladan ibarat

1.«qabıl qılıw-baladan biyganalaw»- shkala balaǵa bolǵan eki qarama-qarsılıq sezimin shaxslar aralıq múnásibetin sáwlelendiredi.

- SHkalanıń birinshi qutbınıń mazmunı tómendegishe: Ata-anaǵa bala qanday bolsa, sondaylıǵınsha jaǵadı. Ata-ana bala individuallıǵın húrmet qıladı, onı jaqsı kóredi. Ata-analar kóp waqtın bala menen birgelikte ótkeriwge háreket qıladılar, onıń qızıǵıwları ham rejelerin qollap-quwatlaydılar.

-SHkalanıń ekinshi qutbınıń mazmunı tómendegishe: Ata-ana óz perzentin jaman, úyrene almaytuǵın, áwmetsiz, dep qabıl qılıw kerek. Olardıń pikirinshe, perzentleri aqlı kemliginen, qábileti joqlıǵınan, jaman ádetlerinen turmısta tabıslarǵa erise almaydı, dep esaplaydı. kópshilik, bunday ata-analardı balasınan ashıwı keledi, olardan renjiydi, gázeplenedi, qapa boladı. Bunday ata-analar óz perzentlerine isenbeydi hám onı húrmet qılmaydılar.

2. («Kooperaciya») yaki «Birlespe» Eger ata-analarınıń múnásibeti perzentlerine qaraǵanda jaqsı bolsa, olar social qálegen obrazda múnásibette boladı. Bul shkalanıń mazmunı tómendegishe táriyplenedi : Ata-ana perzentiniń jumıslarına hám rejelerine qızıǵadı, balaga hamme nársede járdelemlesiwge, oǵan hám dárt bolıwǵa umtıladı. Ata-analar perzentleriniń dóretiwshilik hám aqılıy qabiletlerin joqarı bahalaydı, ol menen maqtanadı. Ol balanıń óz betinsheligi hám tashabbuskorligi ushın onı sıyıqlaydı, ol menen teń bolıwǵa umtıladı. Ata-ana balaǵa isenedi, bahıslı máselelerde onıń pikirini maqullaydı.

Bul shkala boyınsha tómén ballarda ata-analar perzentlerine qaraǵanda natuwrı múnásibette boladı.

3. «Simbioz». –Bala menen qarım-qatnasta shaxslar aralıq aralıqtı sáwlelendiredi. Bul shkala boyınsha joqarı ballarda ata-analar simbiotikalıq múnásibetke umtıladı, yaǵnıy turmıs qıyınshılıqları hám kewilsizliklerinen onı saqlawǵa umtıladı. Ata-ana barqulla baladan qáweterlenedi, perzenti oǵan kishkene hám qorǵawsız bolıp tuyiledi, perzenti sharayatına kóre, óz betinshe birar jumıs qılmaqshı bolǵanda, ata-ananıń qáweterleniwi jánede artadı, ata-ana óz ıqtıyarı menen hesh qashan perzentine óz betinshe bolıwına ruxsat bermeydi. Bul shkala boyınsha tómén ballarda ata-analar perzentlerine qaraǵanda natuwrı hám qopál hámde suwıq múnasibette boladı.

4. «Avtoritar» yaki qattı qollıq, talapshańlıq»-bala minez-qulqın qadaǵalaw hám baǵdarın sáwlelendiredi. Bul shkala boyınsha joqarı ballarda ata-analarınıń óz-ara múnásibette jekke húkimranlıq (avtoritarizm) anıq kórinip turadı. Ata-ana hámme nársede óz tásirini ótkeriwge háreket qıladı. Bala óz erki menen háreket qılmaqshı bolsa, qattı jazalanadı. Ata-analar perzentiniń social jetikligin sinshiklep tekseredi hám social tabıslardı talap qıladı. Bunday ata-ana óz perzentiniń individual ózgesheliklerin, ádetlerin, pikirleri, sezimlerin jaqsı biledi, biraq inabatqa alıwdı qálemeydi.

5. «Kishi áwmetsiz» yaki «infantallıq» Bul túr ata-analarınıń óz perzentin túsiniw hám qabıl qılıw ózgesheliklerin sáwlelendiredi. Bul shkala boyınsha ata-ana múnásibetiniń joqarrı ballarında perzentiniń jetilmey qalǵanlıǵı, shaxsıy hám

social nasharlıǵı tán alınadı. Ata-ana perzentiniń haqıqıy jasına qaraǵanda kishi, dep qaraydı. Balanıń sezimleri, pikirleri, qızıǵıwları hám qızıǵıwshańlıǵı ata-anaǵa balalarsha, yaǵnıy jiddiy emesdey tuyiledi, perzentin jaman tásirlerge beriliwshen áwmetsiz, turmısqa maslasa almaytuǵın dep oylaydı. Sonıń ushın ata-ana penzentin turmıs qıyınshılıqlarınan asırawǵa hám onıń háreketlerin qattı qadagalawǵa umtıladı. Bunday ata-analar olardı bárqulla qorgawǵa háreket qıladı.

Sonıń menen birge, ata-analardıń óz perzentine qaraǵanda olardı tárbiyalawları procesinde qollaytuǵın tárbiyanıń nuqsanlı faktorların qay dárejede bildirip atırǵanlıqların anıqlaw usıllarınan hám paydalanıw múmkin.

2.2. T. Liridiń shaxslar aralıq múnásibetlerin diagnostikalaw metodikası.

Siziń aldınıızda hár túrli sorawlar turıptı. Olardıń hár birin dıqqat penen oqıp, ózińizge say keliwin oylań. Eger, say kelse tablicaǵa qarap juwabınızdıń tártip nomerine say kelgen kletkadaǵı nomerge kesikken sızıq penen belgileń. Eger, yaq bolsa hesh nárese qoymań.

Siz qanday adamsız?

1. Jaǵımlı bolıw qolınıızdan keledi.
2. Áiraptaǵılarga jaǵımlı tásir oyatasız.
3. Kórsetpe, buyırıq beriw qolınıızdan keledi.
4. Óz pikirinińizde turıw qolınıızdan keledi.
5. Óz qádirinińdi bilesiz.
6. Gárezsizsiz (erkin).
7. Óz ǵamınızdı óziniz jeysiz.
8. Biyparwa bola alasız.
9. Qattıqol bola alasız.
10. Talapshań, biraq ádalatlısız.
11. Haqıyqatshıl bola alasız.
12. Basqalarǵa áshkara múnasibette bola alasız.
13. Zarlalıwdı jaqsı kóresiz.
14. Kóp qayǵırasız.

15. Gúmanlanıwǵa beyimsiz.
16. Kóbinshe kewilińiz bolmaydı.
17. Ózińizge áshkaralıq múnásibette bolasız.
18. Ózińizdiń nahaq ekenińizdi tán alasız.
19. Jan-jan dep boysınasız.
20. Kewilsheńsiz.
21. Jaqsılıqtı bilesiz.
22. Qayıl qalıw hám elikleniwge umtılasız.
23. Izzettalapsız.
24. Maqtaw alıwǵa umtılasız.
25. Birge islesiw, óz-ara járdem qolıńızdan keledi.
26. Basqalar menen kelisim jasawǵa umtılasız.
27. Arqayınsız.
28. Múláyım hám ashıq kewilsiz.
29. Náziksiz.
30. Kewildi kóteresiz.
31. Járdem beriwge tayınsız.
32. Biyǵárezsiz.
33. Qayıl qalıw qolıńızdan keledi.
34. Basqalardıń húrmetin qazanasız.
35. Basshı talantına iyesiz.
36. Juwapkershilikti jaqsı kóresiz.
37. Ózińizge isengensiz.
38. Menmensiz, shaqqansız.
39. Issheń, hár tárepsiz.
40. Konkurentshisiz.
41. Kerekli jerde shıdamlısız.
42. Gápke kónbeytuǵın, biraq biyǵárezsiz.
43. Ashıwshaqsız.
44. Kewlińdegini jasırmaytuǵın anıq aytasız.

45. Birewdiń buyırıq beriwine taqatıńız joq.
46. Isenebermeytuǵınsız.
47. Sizdi hayran qaldırıw qıyın.
48. Ókpelegish, gúmansılısız.
49. Ańsat albıraysız, uyalasız.
50. Ózińizge isenbeytuǵınsız.
51. Gápke kónetuǵınsız.
52. Kemgapsız.
53. Tez-tez basqalardan járdem soraysız.
54. Abroylıǵa sıyınasız.
55. Jan-jan dep másláhatti qabıllaysız.
56. Isengish hám birewlerdi quwantıwǵa umtilasız.
57. Adamlarǵa kirisiwsheńsiz.
58. Átiraptaǵılardıń pikirin qádirleysiz.
59. Kelisimsheń, sózge sheshensiz.
60. Jumsaq kewilsiz.
61. Mexriban, isenim tuwdıratuǵınsız.
62. Múlayım, rehimdilsiz.
63. Birewlerdin ǵamın jewdi jaqsı kóresiz.
64. Saxıysız.
65. Másláhát beriwdi jaqsı kóresiz.
66. Belgili adam sıpatında kórinesiz.
67. Kekkeygen (gárdiygen) buyırıqpazsız.
68. Húkimin ótkeretuǵınsız.
69. Maqtanshaqsız.
70. Ózińizge artıq baha qoyǵansız.
71. Tek ózińiz haqqıńızda oylaysız.
72. Hayyarsız.
73. Basqalardıń qátelerine shıday almaysız.
74. Abaylısız.

75. Kewli ashıqsız.
76. Kóbinese jaman kewilsiz.
77. Bejireygensiz, ashıwshaqsız.
78. Arzagóysiz.
79. Qızganshaqsız.
80. Kek saqlaysız.
81. Ókingishsiz.
82. Tartınshaqsız.
83. Initsiatıvalısız (tashabussız).
84. Juwassız.
85. Garezlisiz, erksiz, erkin emessiz
86. Boysınıwdı jaqsı kóresiz.
87. Qarar qabıl etiwdi basqalarǵa qoyıp beresiz.
88. Ańsat pánt jeysiz.
89. Doslarıńızdın tásirine ańsat berilesiz.
90. Hár kimge iseniwge tayarsız.
91. Sorastırmastan hámmeni kewlińizge jaqın alasız.
92. Hámmeni jaqtırasız.
93. Hámme nárseni keshiresiz.
94. Hádden zıyat dártles bolıwga beyimsiz.
95. Saqawatlı hám qátelerge shıdamlısız.
96. Hámmege járdem beriwge umtılasız.
97. Jeńiske umtılasız.
98. Hámmeden maqullawdı kútesiz.
99. Basqalarǵa xojeyinlik etesiz.
100. Zulım ótkeresiz.
101. Áiraptaǵılarǵa ústinlik sezimi menen qaraysız.
102. Hámelparazsız.
103. Egoistsiz.
104. Suyıq, daǵalsız.

105. Sózińiz jaman.
106. Ashıwshaq, rehimsizsiz.
107. Kóbirek ashıwshaqsız.
108. Sezimsiz, biyparwasız.
109. Giyne saqlaysız.
110. Pikirińiz qarama-qarsılıqqa tolı, terissiz.
111. Qaysarsız.
112. Gúmanshısız (badgumansız).
113. Júreksizsiz.
114. Tartınshaqsız.
115. Xızmetke tayar (lakma)sız.
116. Awıshsız (landovursız).
117. Hesh kimgе itibar bildirmeysiz.
118. Pashshaxurda, jelimsiz.
119. Sizge ğamxorlıq etiwdi jaqsı kóresiz.
120. Júda isengishsiz.
121. Hámmeniń ıqlasına erisiwge umtılasız.
122. Hámme menen kelisimlisiz.
123. Hár dayım, hámme menen dossız.
124. Hámmeni jaqsı kóresiz.
125. Áıraptaǵılargá júda andiyshesiz.
126. Hámmeni jubatıwǵa umtılasız.
127. Ózińizdiń zıyanıńızǵa basqalarǵa ğamxorlıq etesiz.
128. Júda mehribanlıǵıńız benen adamlardı buzasız.

Liri metodikasınıń klyutshi

1y-oktant	1-4, 33-36, 65-68, 97-100
2y-oktant	5-8, 37-40, 69-72, 101-104
3y-oktant	9-12, 41-44, 73-76, 105-108

4y-oktant	13-16, 45-48, 77-80, 109-112
5y-oktant	17-20, 49-52, 81-84, 113-116
6y-oktant	21-24, 53-56, 85-88, 117-120
7y-oktant	25-28, 57-60, 89-92, 121-128
8y-oktant	29-32, 61-64, 93-96, 125-128

- I. Oktant. Húkimin ótkeriwshi basshılıq etiwshi.
- II. Oktant. Erkin-ústin.
- III. Oktant. Dangal-tajavuzkor.
- IV. Oktant. Gúmanshıl-iseninkiremeytuǵın.
- V. Oktant. Kewilsheń tartınshaq.
- VI. Oktant. Momin qabıl-karol tobe.
- VII. Oktant. Birge islesiwshi-kelisiwshi.
- VIII. Oktant. Juwapkershilik-joqarı hikmet.

Testniń juwap gıltı hám ózgesheliklerin anıqlaw gıltı.

Familiyası _____ Atı _____ Sháripı _____ Jası _____
Maglıwmatı _____ Kasibi _____

1	33	65	97	I. Oktant
2	34	66	98	
3	35	67	99	
4	36	68	100	
5	37	69	101	II. Oktant
6	38	70	102	
7	39	71	103	
8	40	72	104	
9	41	73	105	III. Oktant
10	42	74	106	
11	43	75	107	

12	44	76	108	
13	45	77	109	IV. Oktant
14	46	78	110	
15	47	79	111	
16	48	80	112	
17	49	81	113	
18	50	82	114	V. Oktant
19	51	83	115	
20	52	84	116	
21	53	85	117	
22	54	86	118	VI. Oktant
23	55	87	119	
24	56	88	120	
25	57	89	121	
26	58	90	122	VII. Oktant
27	59	91	123	
28	60	92	124	
29	61	93	125	
30	62	94	126	VIII. Oktant
31	63	95	127	
32	64	96	128	

2.3. “Shańaraqta psixologiyalıq ortalıqtı anıqlaw testi”

Psixologiyalıq ortalıq - bul hár qanday jámáá ishinde húkım súrgen tiykargı keypiyat, shaxslar ara múnásebetlerge baylanıslı.

Sarawlarǵa: «Awa», «Yaq», «Geyde» dep juwap berin.

1.Bizin shańaraq júda tatiw.

2.Dem alıs kúnleri azanǵı awqatlanıw, túslik hám keshki awqattı birge jew ádet túsine kirgen.

3.Shańaraqtın ayırım aǵzalarının qatnasıwı mende narazılıq oyatadı.

4.Óz úyimde men ózimdi júda jaqsı sezemen.

5.Shańaraqlıq turmısımızda sonday bir jaǵday bar, ol shańaraqtın tatiwlıǵın buzıp turadı.

6.Úy sharayatında men hámmeden kóre jaqsıraq dem alaman.

7.Shańaraqta narazılıq payda bolsa, hámme onı tez umıatadı.

8.Shańaraǵımızda quwanışlı, kóterińki keypiyat húkimranlıq qıladı.

9.Shańaraqta awır, túskin hám tereń ortalıq júzege kelgen.

10.Shańaraqta ayırım bir aǵzalardıń yamasa hámmeniń bálent dawısta sóylewleri maǵan unamaydı.

11.Jol qoyılǵan qáteler, jaratılǵan qolaysızlıqlar ushın keshirim soraw shańaraǵımızǵa ádet túsine kirgen.

12.Ádette bayramlardı keń nıshanlaymız.

13.Shańaraqtaǵı qolaysız ortalıq sebepli úyge bargım kelmeytuǵın jaǵday tez-tez bolıp turadı.

14.Úyde meni tez-tez qapa qılıp turadı.

15.Úyimizdegi tazalıq meni hámme waqıt quwanışlı qıladı.

16.Úyge kelgenimde hesh kimdi kóriwdi hám, esitiwdi hám qálemegen jaǵdayda mende tez-tez bólip túradı.

17.Shańaraqtaǵı múmásebetler júda tereńlesken..

18.Men shańaraǵımızda ayırım birewler ózin qolaysız seziniwin bilemen.

19.Bizin úyge tez-tez miymanlar kelip turadı.

Alınğan maǵlıwmatlar analizi:

«Awa»ǵa 2 ball, «geyde»ge 1 ball, «yaq»ǵa 0 ball.

Nátiyje analızı:

0—8 ball. Bekkem qattı unamsız psixologiyalıq ortalıq. Bul aralıq er-hayaldıń ajıralıw dárejesine jetip qalǵanın yamasa birgelikte jasaw turmısı «júda awır», «shıdap bolmaytuǵın» dárejede ekenligin kórsetedi.

9—15 ball. Qattı emes, ózgeriwshen psixologiyalıq ortalıq. Bunday kórsetkishti birge jasawdan iqlası ketken, óz ara múnásibetlerdi keskinlik bolǵan shańaraqlar beredi.

16—22 ball. Anıq emes psixologiyalıq ortalıq. Onda geyde keskinlikler, biraq jaqsı keypiyat ústinlik etedi.

23—25 ball. Qattıy, dóretiwshi psixologiyalıq ortalıqqa iye bolǵan shańaraqlar.

JUWMAQLAW

Pitkeriw qánigelik jumısımızǵa juwmaq jasaytuǵın bolsaq, jas áwlad turmısınıń kópshilik bólegi shańaraqta ótedi. Sol sebepli bala turmısınıń quramalı tárepleri menen mine usı ata–ana qasında tanısadı. Sonıń ushın da shańaraq jámiyettiń baslanǵısh buwını sıpatında balalardıń ádep– ikramlılıq, júris–turısı, is–háreketi, isenimi hám dúnyaǵa kóz qarasına tárbiyalıq tásir kórsetiwı hám olardı turmıs qurıwǵa tayarlap barıwı lazım.

Shańaraq hám ondaǵı óz–ara múnásibetlerdiń psixologiyalıq tásinin biliw en áhmiyetli máselelerden biri bolıp esaplanadı. Sebebi sol shańaraq tárbiya beretuǵın orınlar arasında shaxstıń jámiyette óz ornın múnásip tabıwına hám óz imkaniyatların tolıq kórsetiwine shárt – shárayat jaratadı. Haqıyqattan da shańaraq hár bir insannıń tuwılıwı, tárbiyalanıwı hám jasaw dargayı bolıp esaplanadı. Shańaraqtaǵı perzentlerdiń salamat tuwılıwı, salamat ósiwı, salamat tárbiyalanıwı

hám salamat pikirli shaxs bolıp qáliplesiwi de shańaraqqa baylanıslı. Sonıń ushın da «Shıǵısta qádim – qádimnen shańaraq muqaddes watan sanalǵan. Eger shańaraq salamat hám bekkem bolsa ǵana, mámlekette, tınıshlıq hám tatıwlıq, turaqlılıqqa hám birlikke erisiledi».

Adam shańaraqta kamal tabadı. Mine usı dárgayda onıń birinshi quwanış hám táshwishleri júzege keledi. Perzentiniń aqılıy, fizikalıq, ádep – ikramlıq, estetikalıq tárepten tárbiyalanıwına da shańaraqta tiykar salınadı. Sonıń ushın hár bir ata–ana tek ǵana perzentti dúnyaǵa keltiriwi emes, bálkim onı kámil insan qıla alsa, jaqsı tárbiya bere alsa ol jámiyet aldındaǵı haqıyqıy wazıypasın orınlaǵan boladı. Shańaraqta tárbiya arqalı dúnyaǵa kóz –qaras, minez–qulıq ólshemleri hám kóplegen sıpatlar sińdiriledi.

Shańaraq tárbiyası–shańaraqta ata–analar, kempir ata hám kempir apalar, ulıwma úlken jaslı aǵayınleri tárepinen balalardı tárbiyalaw bolıp, ázeliy túrkiy dástúrlerge kóre ata–analarǵa qaraǵanda balaǵa kempir ata hám kempir apasınıń tárbiyalıq tásiri kúshli bolǵan.

Shańaraqta ana hám bala, er–hayal, qaynene–kelin múnásibetleriniń unamlı bolıwı insan xızmetiniń nátiyjeliligini, keypiyatınıń, minez–qulqın da kórsetedi. Psixolog alımlardıń ótkergen izertlewlerinde ana–bala múnásibetleri qanday bolıwına qarap, balanıń ózin qanday seziwi múmkinligi arnawlı úyrenilgen. Ana–bala múnásibetleri úziliksiz, haqıyqıy, mehir kóp kórsetilgen ortalıqta ósken bala menen ana–bala múnásibetleri jaqın emes, ápiwayı ǵana, mehir kem kórsetilgen ortalıqta ósken bala arasında júdá úlken parıq hám ayırmashılıqlar baqlanǵan. Anası menen kóbirek birge bolǵan balada (bull álbette balanıń gódeklik hám erte balalıq dáwirinde) ózin qorǵalǵan seziniwi, ózine isenimniń joqarılıǵı, minez–qulqı hám is–háreketlerinde bolsa qızıǵıwshılıq, háreketshelik, mehir kóbirek baqlanadı. Keri jaǵdayda bolsa, bala ózgesheliklerine ekileniwler, isenimsizlik, biypárwalıq kórinedi.

Demek, shańaraqtıń psixologiyalıq tásiri faktorların biliw arqalı tek ǵana perzentlerdi emes, bálkim jámiyetimizdiń keleshegin jaratamız.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning «Yangi O‘zbekiston erkin va farovan yashaylik». Oliy Majlisga Murojatnomasi hamda O‘zbekiston yoshlari forumida so‘zlagan nutqidan iqtiboslar Toshkent 2021
2. I.Karimov. O‘zbekiston kelajagi buyuk davlat. – T.,Ozbekiston, 1992.
3. I. Karimov. Barkamol avlod. Ozbekiston taraqqiyotining poydevori. – T., Wzbekiston, 1997.
4. I.Karimov. Yuksak mánaviyat engilmas kutsh. T. “Mánaviyat”. 2008
5. T.M.Adizova Psixokorreksiya. Utshebnoe posobie. Tashkent., TDPU, 2006.
6. E.İ. Rogov nastolnaya kniga praktitsheskogo psixologa. Kn.2. M., 1999.

7. G.N. Sartan Psixotreningi po obsheniyu dlya utshiteley i starsheklassnikov, M., 1993.
8. Andreeva A.D., Voxmenina T.V. Programma raboti psixologa v detskom doshkol'nom utshrejdenii. M.1994.
9. Asadov Yu., Musurmanova R. Osmirlar deviant hatti – harakatining ijtimoiy – psixologik xususiyatlari. T. 2011
10. Petrovskiy I. V. «Umumiy psixologiya» «Oqituvchi», 1992y.
11. Vygotskiy L.S. Pedagogitsheskaya psixologiya. M. 1991.
12. Vohidov M. Bolalar psixologiyasi. T. 1982 y.
13. Rogov A. Nastolnaya kniga praktitsheskogo psixologa. M. 1998
14. Gamezo A. «Atlas po psixologii» Moskva 2001y.
15. Karimova V. M. «Psixologiya» T.Sharq 2002y.
16. Goziev E. «Umumiy psixologiya» I—II tom. Toshkent-2002y.
17. Goziev E. Psixologiya. T. 2000
18. Goziev E. Xasanov B. Psixologiya muammolari. T.1999.
19. Goziev E. Psixologiya. Toshkent 1994.
20. Goziev E. Ontogenez psixologiyasi. T.: Noshir. 2010y.
21. Goziev E. Taraqqiyot psixologiyasi. - T.: «Universitet», 1999
22. Davletshin M. G. «Umumiy psixologiya» T-2000y.
23. Davletshin G. va boshqalar. Yosh va pedagogik psixologiya. T. 1998
24. Davletshin M.G., Tuytshieva S.M. Umumiy psixologiya.T. 2002
25. Davletshin M.G.. Zamonaviy maktab oqituvchisi psixologiyasi. –T. 2001y.
26. Zunnunov A. Oilada bola shaxsini shakllantirish. T. 2006 y.
27. Karimova V. Oila psixologiyasi. T. 2007 y.
28. Matmuratova N.B., Adizova T.M. Ota – ona va o'smir munosabatlarini yaxshilash uchun psixologik korreksion tuzatish usullari. T. 2010.
29. Muxina V. Detskaya psixologiya. –Moskva, Prosveshение, 1965.
30. Nemov R. S. «Psixologiya» T. 1.M. 1998y.
31. Nishanova Z.T. Psixologik xizmat. T. 2006.

32. Nishanova Z., Alimova G. Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi. T. 2006 y.
33. Najimov G.N., Klicheva Z.P. "Psixokonsultatsiya" kursı boyınsha metodikalıq qollanba. N. 1999
34. Sherbakov A.I. «Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiyadan praktikum». –Toshkent, 2002.
35. [www. Ziyo.net](http://www.Ziyo.net).
36. [www. Referat.ru](http://www.Referat.ru)
37. www.library.tsom. Internet kutubxona
38. [www. Expert. psythology.ru](http://www.Expert.psythology.ru)
39. [www. Referat.ru](http://www.Referat.ru)
40. [http //psythintro. Narod.ru/ psythshelf.html](http://psythintro.Narod.ru/psythshelf.html)